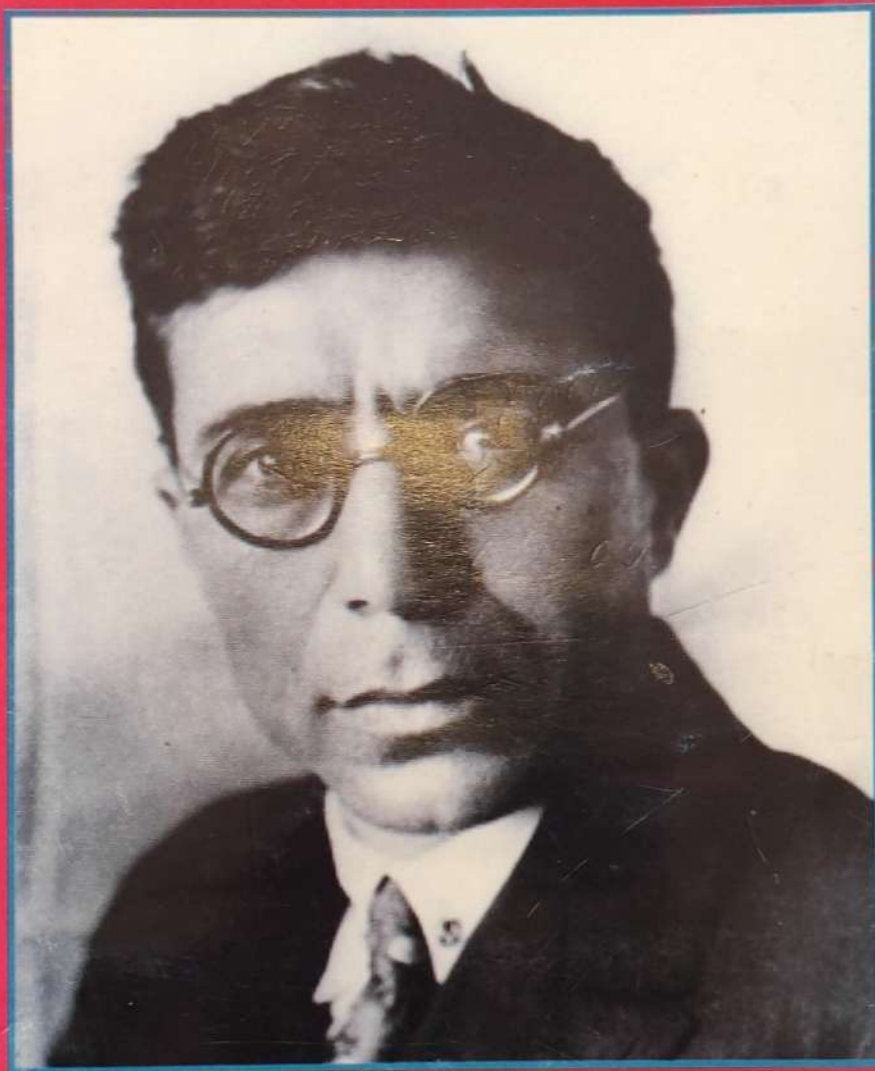

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2019

№ 2

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

2019, № 2 (260)

(APREL-İYUN)

AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
(ELMİ-METODİK JURNAL)

BAKİ

BU NÖMRƏDƏ

METODİKA: TƏCRÜBƏ VƏ NƏZƏRİYYƏ

S.Həsənova – Cəfər Cabbarlı və ədəbi dilimiz	3
M.Aslanlı – “Meydana girməgə ər gərək...”. Nəsimi poeziyasında igidlik və qəhrəmanlıq motivləri	9
S.Hüseynoğlu – Bədii əsərlərin dil xüsusiyyətlərinin öyrədilməsində fərqli texnologiyaların əlaqəli tətbiqi	16
N.Qulamoglu – Puntuasiya və nöqtəli vergül problemi	23
B.Həsənlı – Ədəbiyyat dərslərində müəllimin bələdçilik, şagirdin tədqiqatçılıq fəaliyyəti	35
V.Qurbanov, X.İbrahimov – Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti fənnində Mirzə Ələkbər Sabir kursu	40
S.Ələsgərova – XX əsr Azərbaycan nəsrinin inkişafında Mir Cəlalin rolu	45
P.Soltanqızı – Ş.İ.Xətəinin yaradıcılığında uşaq mütaliəsi nümunələri	51
Ə.Abbasov – Şəxssiz və müəyyən şəxslı cümlələrdə sintaktik-semantik əlamətlərin əyaranmasında subyektin iştirakı	55
Y.Məmmədov – “Kitabi-Dədə Qorqud” tədris edilərkən... ..	62
E.Əliyev – Əliağa Kürçaylının “Qaranquş” şeirinin məzmunu üzrə işin təşkilində yeni texnologiyalardan istifadə	70
Ş.Bayramova – Mütaliə ən təsirli tərbiyə vasitəsidir	75

Ölüm sevinməsin qoy...

Üz qabığının 1-ci səhifəsində Cəfər Cabbarlı

CƏFƏR CABBARLI VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

Sədaqət HƏSƏNOVA,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar müəllimi

Açar sözlər: dil, üslub, söz, ifadə, məna.

Ключевые слова: язык, стиль, слово, фраза, значение.

Key words: language, style, word, phrase, meaning.

Ədəbiyyata gələn hər bir sənətkar təkcə əsər yazmaqla kifayətlənmir. Bu prosesdə o, sözlə işlədiyindən dilimizə də xidmət edir. Bütün sənətkarlar eyni səviyyədə olmasa da, ədəbi dilimizdə müəyyən qədər rol oynayırlar. Bu mənada, sovet dönəmində Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, hər üç ədəbi növdə nadir incilər yaratmış Cəfər Cabbarlının özünəxas imzası vardır. Əvvəla, insan adları ilə bağlı yeni yaranmış söz xəzinəmizdə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından onun adı birincilər cərgəsindədir. Cəfər Cabbarlının dram əsərlərindəki obrazların çoxu o vaxta qədər Azərbaycan ədəbiyyatında işlənməmiş adlara malikdir. Məsələn, “Yaşar” dramındakı Yaqut, “Dönüş”dəki Gülüsbah, Ötkün, Gölər, Eldar, “Almaz”dakı Almaz, “Sevil”dəki Sevil, Gülüş, Gündüz, “Od gəlini” pyesində Solmaz, Qorxmaz, Dönməz, Gülgün, Sönməz, “Nəsrəddin şah” tarixi pyesində Gülzar, “Trablis müharibəsi”ndə Ulduz, “Ədirnə fəthi”ndə İnci, “Aydın”da Gültəkin, “Oqtay Eloğlu” faciəsində Sevr, Nərgiz və başqaları Cəfər Cabbarlının insan adı icadlarındandır. O, bir tərəfdən, adi əşyaların, qiymətli daş-qaşın (yaqut, almaz) adını xüsusiləşdirmiş, digər tərəfdən, dilimizin imkanları hesabına

yeni sözlər yaratmışdır. Bir sıra şair və yazıçıların əsərlərində də yeni adlarla qarşılaşmaq mümkündür. Məsələn, Elyar, Aygün, Aybəniz adlarını Səməd Vurğun, Elçin adını Mehdi Hüseyn, Anar adını Rəsul Rza... yaratmışdır. Lakin ədəbi dilimizdə yeni yaradılan adlar bolluğu, ilk növbədə, Cəfər Cabbarlıya aiddir. Bu fəaliyyəti ilə o, Azərbaycan dilinin xüsusi isimlərlə zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır. Cəfər Cabbarlı bir zaman “...AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan cib kitabçasına bu qeydləri etmişdi: “Dilimizdə olan ən kobud və yaraşsız söz ən gözəl yabançı kəlmələrdən əziz tutulmalıdır” (4, 11).

Cəfər Cabbarlı irihəcmli əsərlərin məzmununa müxtəlif şərqilər daxil edərək onların dilinin obrazlılığını dərinləşdirmiş və bununla da bədii dilin sadəlik, aydınlıq və rəvanlığını təmin etmişdir. Məsələn, “Od gəlini” pyesində Solmazın dilindən verilən şərq, bir tərəfdən, qızın ürək incəliklərini, xarakterini açırsa, digər tərəfdən, dilimizin gözəlliklərini ifadə edir:

*Mən bir solmaz yarpağam ki,
çiçəkləri bəzərim,*

*Mən bir susmaz duyğuyam ki,
ürəkləri bəzərim.*

*Mən səninçün ömrüm boyu cəfalara
dözərim.*

*Sənsiz güllər açılmasın, axar sular
dayansın.*

Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın!..

Nəsrə yazılan dram əsərləri arasında lirik parçalar verilməsi Cəfər Cabbarlı dilinin özəlliklərindən biridir. Solmazın nəğməsindəki mükəmməl qafi-yə və xitablar, şərqinin ritm gözəllikləri, ölçü və bölgü qaydalarına tam əməl edilməsi, söz və ifadə seçimi müəllifin dilimizin dərinliklərinə bələd olduğunu göstərir:

*Mən bir sönməz ulduzam ki, daim
ışığı saçarım,*

*Mən bir oynaq bülbüləm ki, güldən-
gülə uçarım,*

*Mən bir saqlı aləməm ki, sevgilərdir
açarım,*

*Sənsiz günəş görünməsin, qaralara
boyansın,*

Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın!..

Şərqidən göründüyü kimi, Cəfər Cabbarlı dilində felin qeyri-qəti gələcək zamanında çağdaş dilimizdəki -ar2 şəkilçisindən sonra -am2 şəxs sonluğu əvəzinə, -im4 şəkilçisinin işlənməsi hazırda arxaik plana keçsə də, ümumtürk əlaməti baxımından maraqlı faktlardan biridir ki, XX yüzilin əvvəlinə aid olan ədəbi dilimiz üçün səciyyəvidir. Əsərin dilindəki təkrarlar, bir misra daxilində bir neçə cümlənin fasilələri, I şəxsin təkində işlənen feil ilə həmin şəxsə aid mənsu-biyyət şəkilçili ismin qafiyəyə gətirilməsi bacarıqlı dil bilicisinin və estetik zövq sahibinin işidir:

*Mən səninçün şafəqlərdən süslü bir
tac yaparım,*

*Yol ver mənə, gül dərmişəm sevdi-
yimçün, aparım!*

*Arar, arar, arar, arar, axır səni
taparım,*

*Sənsiz solsun göy yarpaqlar, axar
sular bulansın,*

*Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın!..
(3, 181)*

Diqqətə dəyər faktlardandır ki, Cəfər Cabbarlı dilində sadəlik və mürəkkəblik baxımından cümlə quruluşunun sərhədi ayrılmır. Məsələn, "Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzərim" təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə "Mən səninçün şafəqlərdən süslü bir tac yaparım" sadə cümləsinin səslənmə rəvanlığında fərq bilinmir.

Cəfər Cabbarlı "Tellər oynadı" şeiri sənətkarın dil səviyyəsini təqdim etmək baxımından dəyərli əsərlərdəndir. Bu əsərə musiqi bəstələnmiş və o, Azərbaycan mahnıları içərisində dəyərli mövqə qazanmışdır ki, indi də oxunanda ürəklərə təsirsiz qalmır:

*Bir mən idim, bir sən idin, bir də ya-
maclar,*

*Meşə yolu, yarpaq dolu yaşıl
ağaclar,*

*Onda ki ağ umuzlara töküldü saçlar,
Əsdi yarpaq, coşdu irmaq, güllər
oynadı,*

*Ürəyimdə kaman kimi tellər oynadı
(3, 190).*

Şeirdəki romantika ilə reallığın bir-biri ilə bağlılığında dərk edilir ki, burada dilin böyük rolu şübhəsizdir. İki nəfərin təmiz isti münasibətinin olduğu yerdə birinin dünyanı toy əhvalında görmək arzusu ilə digəri sanki tar-qaval səsi eşidərək toyu reallaşdırır:

*Bir biz idik, bir düz idi, bir də al
boya...*

*Dağ başında uçan quşlar endilər
çaya.*

Sən dedin ki, "Bütün dünya qoy dönsün toya!"

Çaldı qaval, uzaq kənddə ellər oynadı,

Ürəyimdə kaman kimi tellər oynadı (3,190).

Cəfər Cabbarlının "Ölkəm" şeiri də musiqiyə yatan əsərdir və gözəl bir romansın mətnidir. Demək olar ki, bütün şairlərin əsərlərində ya birbaşa, ya da dolayı yolla vətən var. Doğrudur, elə şair var ki, onun ayrıca "Vətən" adlı əsəri yoxdur, lakin o, həmişə vətəninə dərdlərindən yazıb, xalqının taleyini düşünüb. Məsələn, böyük Mirzə Ələkbər Sabir kimi. Cəfər Cabbarlı da "vətən" əvəzinə "ölkəm" deyir, lakin o, bədbin notlara yer vermir, yaşadığı məkanı tərənnüm edir və bu tərənnüm təsvir ilə dərin bir vəhdətdədir:

*Şiş ucları buludlarla döyüşən
Dağlarında buzları var ölkəmin.
Göy otlardan ipək paltar geyinən
Tarlaları, düzləri var ölkəmin.*

*Verimli torpağı, geniş çölləri,
Çalışqan ərləri, igid elləri,
Böyük gəmiləri, dəmir yolları,
Keçidləri, pizləri var ölkəmin (3,
191).*

İlk baxışda bunlar adi və çox yerə xas olan göstəricilərin sadalanmasıdır, lakin onların deyimindəki istilik, məhəbbət epikliyə dərin və tez sezilən lirizm gətirir. Göldə ördək üzər, çöldə maral gəzər, gül-çiçəyi sevə-sevə ələ alırlar... Bütün bunları Cəfər Cabbarlı belə təqdim edir:

*Göllərində ördəkləri üzərlər,
Çöllərində maralları gəzərlər,
Güllərindən gəlinlər tac hörərlər,
Ceyran gözlü qızları var ölkəmin (3,
191)*

Sənətkarın təqdimatındakı obyekt və hadisələr maddi olsa da, onların doğurduğu hisslər, təlqin etdiyi ovqat, qəlblərdə yaratdığı titrəyiş çox yüksək bir mənəvidir. Aşağıdakı bənddə isə maddi sərvətlərlə mənəvi xəzinə bir araya gələrək şairin fəxarət hisslərinə haqq qazanır:

*Coşqun Xəzər oynaq ayaqlarında,
İşıq saçan nefti torpaqlarında,
Tarixlərin qızıl yarpaqlarında
Dadlı-dadlı sözləri var ölkəmin (3,
191).*

İllər uzununu sözügedən şeir qeyd olunan həcmdə çap edilmişdir. Lakin Cəfər Cabbarlı əsərlərinin yeni nəşrində əsərin digər bəndlərinin olduğu təsdiq edilmiş və aşağıdakı bəndlər işıq üzünə görmüşdür:

*Yanar dağlarında yalov coşarmış,
Ona tapınmaya ellər qoşarmış,
Bir çağ varmış ölkəm azad yaşarmış,
Bu yollarda izləri var ölkəmin.*

*İpəgindən qızlar çadra geyərlər,
Ölkələrin azad görmək dilərlər,
Bu yerləri bütün ellər sevərlər,
Yalnız bizdə gözləri var ölkəmin (1,
67).*

Burada şairin tarixi keçmişə münasibəti, xalqımızın azadlıq arzuları əks olunmuşdur. Azərbaycanın qədim ziyarətgahlara malik olmasını bildiren misralarda "imış" hissəciyinin yaratdığı üslub incəliyi şeirin dilindəki bədii keyfiyyətin artmasına səbəb olur. Əsərin mətnindəki "verimli" sözü çox qiymətli leksik-qrammatik milli dil vahidlərindəndir ki, indi onun əvəzinə alınma mənşəli "məhsuldar" sözü işlədilir. Fikrimizcə, həmin sözün dirildilməsi dilimizə töhfə

olar. Bundan başqa, Cəfər Cabbarlının dilindəki məhəbbət ölkəsi, solğun danışmaq kimi ifadələr orijinal və uğurlu dil faktlarındanır. “Cəfər Cabbarlının əsərlərinin dili – şeir dili, hekayə dili, səhnə dili, bu dilin saflığı, bədii vüsəti, təmizliyi, milli keyfiyyətləri ədibin dilə, Azərbaycan dilinə münasibətinin ifadəsidir” (5, 351).

Sirusun məqalələrinin birində təxminən belə bir fikir var: nə yaxşı ki, gənc də olsa, Cəfər Cabbarlı tez öldü. Onsuz da ölməyəydi, 37-ci il qurbanlarından biri olacaqdı. Düşünürük ki, bu, doğrudan da, belədir. Dildə türkiizmlərə qarşı mübarizə şəraitində, türk sözləri işlədənlərin “pantürkist” adı ilə damğalandığı bir zamanda cəsarətlə yüz illərin sınağından şərəflə çıxmış dilini meydana çıxaran ziyalılar içərisində Cəfər Cabbarlı da var idi. Onun əsərlərində XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dilində İstanbul ağzına dayanan leksikanın izləri çoxdur. Lakin sənətkar, həm də müasirdir, yenilikçidir, dilimizin inkişaf meyillərinə laqeyd qalmır. Onun əsərlərində eyni leksik faktın həm türk, həm Azərbaycan dili variantına rast gəlirik. Məsələn, aşağıdakı şeirdə altı feildən üçü türk dili, üçü isə Azərbaycan dili qaydalarını əks etdirir:

Bir baxışla azdırıyor, bir baxışla bildirir,

Bir baxışla ağladıyor, bir baxışla güldürür,

Gülümsərkən can veriyor, süzülərkən öldürür

Kəcbaxıcı, evyıcı, canyaxıcı gözləri (1, 68).

C.Cabbarlı dərin zəkası və uzaqgörənliyi ilə seçilən söz sənətkarlarındanır.

Kosmosa getməyin mümkünlüyünü ilk dəfə onun “Sevil” pyesində görürük. Sevil Moskvadan qayıdanda oğlu Gündüzə aeroplan maketi gətirir. Uşaq Marsa, Yupiterə uçmaq haqqında düşünür. Halbuki o zaman kosmos hələ fəth olunmamışdı.

“1905-ci ildə” əsərində ermənilərlə müsəlmanların arasına düşən iğtişəsin qaynağını o zaman ən dəqiq dərk edən və əsərin dilində “Atan kazaklardır” cümləsini işlədən C.Cabbarlı idi. Pyesin əvvəlində milliyyətə azərbaycanlı olan qoca Baxşı tar çalaraq “Sarı gəlin” xalq mahnısını oxuyur:

Saçın ucun hörməzlər,

Neynim aman, aman, sarı gəlin.

Səni mənə verməzlər,

Neynim aman, aman, sarı gəlin.

Fikrimizcə, xalqımızın qədim tarixlərindən süzülüb gələn bu mahnının pyesə daxil edilməsi təsadüfi deyil. “Əsər boyu tarın və “Sarı gəlin”in səsi və təsiri duyulmaqdadır. 30-cu illərdə tarın “sıxma-boğma”ya salındığını və “Sarı gəlin”ə gəlmələrin bu gün də iddialı olduğunu nəzərə alsaq, sənətkar uzaqgörənliyini iqrar etməklə yanaşı, C.Cabbarlı həssaslığını, narahatlığını duymaq, dərk etmək və dəyərləndirmək bu gün həmişəkindən daha zəruridir” (4, 38).

“1905-ci ildə” əsərində Sonanın dilindən verilən mahnının da müəllifi Cəfər Cabbarlıdır. Həmin mahnı hazırda xalq mahnısı kimi təqdim olunur:

Azad bir quşdum,

Yuvamdan uçdum,

Bir bağa düşdüm

Bu gənc yaşında.

Bir ovçu gördü,

*Köksümdən vurdu,
Torpağa düşdüm
Bu gənc yaşında (2, 212-213).*

Cəfər Cabbarlının şeirləri təkcə heca vəznində deyil, onun əruz vəznində də gözəl əsərləri vardır. Xüsusilə satirik şeirləri əruz vəznindədir və onlar mövzu və ideya baxımından aktuallığı ilə seçilərək bədii gülüşün səviyyəsinə görə yüksək dəyərləndirilməyə layiqdir.

Cəfər Cabbarlı heca vəznində yazdığı əsərlərində nə qədər duyğusal və yumşaq olsa da, əruz vəznindəki şeirlərində, xüsusilə də satiralarında sərtlik özünü qabarıq göstərir:

*Ar ola ol şəxsə kim, fəryad eşitməz,
inləməz!*

*Ar ola ol şəxsə əsla rəhmi yox,
ehsanı yox!*

*Ar ola ol millətə kim, matəm içrə eys
edər!*

*Ar ola ol millət əfradinə kim,
vicdanı yox! (3,174).*

Məlumdur ki, Cəfər Cabbarlının əruz vəznində yazılmış "Ana" şerinin tayı-bərabəri yoxdur. Fikrimizcə, bu əsər yalnız İslam Səfərlinin sərbəst şeir formasında yazdığı, sözlərinə musiqi bəstələnmiş və məşhur müğənnimiz Rəşid Behbudovun oxuduğu "Ana" ilə müqayisəyə gələ bilər. Hər iki əsərin sanbalı böyükdür.

Cəfər Cabbarlının qəzəlləri yüzillər boyu azərbaycanlaşdırılmış əruzun dəyərli örnəkləridir. Və diqqətəlayiq fakt - lardandır ki, onun aşağıdakı qəzəlində sanki əruzla heca iki yaxın qovuşmuşdur:

*Gördüm üzünü bağçada laləm yada
düşdü,*

*Əmdim ləbini bal kimi, ağızım dada
düşdü.*

Bir lalə yetişmişdi bu viranə

çəməndə

*Bad əsdi, xəzan vurdu da, laləm
bada düşdü.*

*Bir qönçə yetirdim, bəzədim, nazını
çəkdim,*

*Aldı fələk əldən onu, yarım yada
düşdü.*

*Bənd oldu könül bir gülə, səs tutdu
mahalı,*

*Guya ki bu dünyada qan oldu, qada
düşdü.*

*Söz verdi, sözün tutmadı, and içdi,
unutdu,*

*Balkə deyirəm yar usanıb innada
düşdü?*

*Bəxt onda ki paylandı, biri çatmadı
payə,*

*Dünyadə o bədbəxt də bizim
bərbada düşdü.*

*Bir ovçu kimi göldə gözəl bir sona
vurdum,*

*Çaldı qanadın göydə, gedib dəryada
düşdü (3, 189).*

Məqtəbeyti olmayan bu qəzəldə heca ilə əruzun xüsusiyyətlərini ayırmaq bir qədər çətindir. Ritm, bəhr əruzdan, müəyyən şəxslə müxtəsər cümlələr, sadəlik və axıcılıq hecadandır.

Yuxarıdakı qeydlər Cəfər Cabbarlının Azərbaycan ədəbi dilindəki mövqeyi - ni təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarlı C. Əsərləri, I c., Şərq-Qərb, 2005.

2. Cabbarlı C. Əsərləri, III c., Şərq-Qərb, 2005..

3. Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri. 3-cü c. Bakı, Qapp Poliqraf, 2002.

4. Rüstəmli A. Bədii həqiqətlər ustası Cabbarlı C. Əsərləri (dörd cildə), I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.

5. Seyidov Y. Cəfər Cabbarlı / Əsərləri, IV c.

XÜLASƏ**Cəfər Cabbarlı və ədəbi dilimiz**

Məqalədə Azərbaycanın tanınmış yazarı Cəfər Cabbarlının ədəbi dildəki fəaliyyətindən danışılır. Bu məqsədlə onun ədəbi dilimizə gətirdiyi yeniliklər araşdırılır. Yazıcının insan adları ilə bağlı yaratdığı sözlər, ümumi isimləri xüsusi isim kimi işlədərək maraqlı antroponimlərlə ədəbi dilimizi zənginləşdirməsi məsələləri elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir. Bundan başqa, Cəfər Cabbarlının əsərlərinin dil-üslub keyfiyyətləri araşdırılır. Bu prosesdə müəllifin Azərbaycan ədəbi dilinə münasibəti üzə çıxarılır. Sənətkarın müasirliyi, yenilikçi olması, dilimizin inkişaf meyillərinə yüksək münasibəti haqqında maraqlı fikirlər irəli sürülür. Cəfər Cabbarlının əsərlərində epikliklə lirikliyin vəhdətini təsdiq edən dil vahidləri sistemli şəkildə araşdırılır.

РЕЗЮМЕ**Джафар Джаббарлы и наш литературный язык**

В статье рассматривается деятельность известного азербайджанского писателя Джафара Джаббарлы на литературном языке. Для этого исследуются инновации, которые он привнес в наш литературный язык. Слова писателя о человеческих именах, его использование общих имен в качестве особого имени вовлечены в научно-теоретический анализ вопросов обогащения нашего литературного языка интересными антропонимами. Кроме

того, исследованы языково-стилевые качества произведений Джафара Джаббарлы. В этом процессе раскрывается отношение автора к азербайджанскому литературному языку. Есть интересные идеи о современности, новаторстве и высоком отношении художника к тенденциям развития нашего языка. В работах Джафара Джаббарлы систематически исследуются языковые единства, подтверждающие единство лирики и эпоса.

SUMMARY**Jafar Jabbarli and our literary language**

The article deals with the activity of well-known Azerbaijani writer Jafar Jabbarli in literary language. For this purpose, innovations that he has brought to our literary language are investigated. The writer's words about human names, his usage of general names as a special name, are involved in scientific-theoretical analysis of the issues of enriching our literary language with interesting anthroponyms. Besides, language-style qualities of Jafar Jabbarli's works are investigated. In this process the attitude of the author to the Azerbaijani literary language is revealed. There are interesting ideas about the artist's modernity, innovation, and high attitude towards the development tendencies of our language. In Jafar Jabbarli's work language unities confirming the unity of lyricism and epic are systematically investigated.

“MEYDANA GİRMƏGƏ ƏR GƏRƏK...”

(Nəsimi poeziyasında igidlik və qəhrəmanlıq motivləri)

Mobil Aslanlı HUNTÜRK,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Dahi Azərbaycan şairi İmaməddin Nəsimi xalqımızın orta əsrlərdə dünya poeziyası korifeyləri cərgəsinə bəxş etdiyi ən nadir simalardan biridir. İstedadlı şair, böyük mütəfəkkir, hürufiliyin əsasını qoymuş “Cavidnamə”, “Məhəbbətnamə”, “Novnamə” kimi mənəvi sərvətlərlə ədəbiyyat tariximizi zənginləşdirən Fəzullah Nəsiminin ideyalarının alovlu və ardıcıl təbliğatçısı olmuş Nəsimi, Azərbaycan dilində şeirin ilk nümunələrini yaradan, öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dillə ifadə etməyi bacaran qüdrətli bir sənətkar kimi tanınır. Hürufiliyin banisi məslək, amal və əqidəsinə pərəstiş etdiyi ustadı Nəsiminin görüşlərini mənimsəyərək təriqətçiliyi təbliğ və təşviq edən şeirlər yazmağa başlamış, “Nəsimi” təxəllüsü ilə səsləşən “Nəsimi”ni seçmişdir. Hürufilik fikirlərini yaydığı üçün “dinsiz” elan edilərək həbs olunub dəfələrlə zindana salınan Nəsimi çox mürəkkəb, ağır və ziddiyyətli bir həyat yaşamışdır. Nəsimi dövründə hürufilik bir məslək, əqidə, dünyagörüşü kimi yayılmışdı. Öz kökü ilə xalqa bağlı olan bu təriqət xalqın ruhunu, ictimai-siyasi görüşlərini, həyat münasibətini əks etdirirdi. (Ə.Səfərli, X.Yusifli. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Ozan”, 1988, səh.312).

Qeyd etmək lazımdır ki, insan amili, onun həyat tərzini və fəaliyyəti, həmin insanın bilavasitə fiziki inkişafı və sağlamlığı

üzərində qərarlaşır. Fiziki hazırlıq, fiziki-cismani yetkinlik və sağlamlıq problemi üzrə düşüncələr Nəsiminin diqqətindən kənar qalmamışdır. Beləliklə, şair göstərirdi ki, Vətənin, torpağın bütövlüyünü qorumaq, habelə istismara, haqsızlığa və rəzalətə son qoymaq üçün həmin yurdun övladları hökmən cəsur, güclü və dəyanətli olmalıdırlar. Onun fikrincə, əllərində hərbi silahlar tutan, vuruş meydanlarında döy gətirə biləcək şəxslərin fiziki cəhətdən kamil olmaları önəmli bir vəzifə kimi daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Beləliklə, bədən tərbiyəsi hərəkətləri, fiziki tərbiyə məşğələlərinə bağlılıq bu işdə önəmli yer tutur. Nəsimiyə görə, ox atan, qılınc oynadan, at çapan, nizə tutan, şeşpər hərlədən, gürz fırladan və s. kimi fiziki təmirənlərlə məşğul olan xalqın övladlarının yurdu, torpağı heç zaman işğala məruz qala bilməz. Şair haqlı olaraq göstərirdi ki, “gümrah ərslərin qılıncı sayəsində ölkə qərar tutsun”, hər cür rəzalət və zülmə son qoyulsun.

Beləliklə, şair fiziki tərbiyədən həm yaşadığı dövrdə istibdada, soyğunçuluğa, qarətə, haqsızlığa son qoymaq vasitəsi kimi istifadə edilməsini mühüm amil sayır, həm də uşaq və gənclərin həyatını fiziki mümarislərə, hərbi bacarıq və vərdislərə sıx bağlamağı zəruri hal hesab edirdi. Bir sözlə, Nəsimi gənclərə fiziki bilik, bacarıq və vərdislərin yüksək

səviyyədə mənimsədilməsinin vacibliyini diqqətə çatdırır:

*Ər bilir meydan qədrin kim,
qədərələr ağrımaz! -*

Şairin zehni, cismani və mənəvi sağlamlığı, onun həyatda fiziki tərbiyə məşğələlərinə, bədən tərbiyəsi hərəkətlərinə ciddi meyl və istəyinə münasibətdə ifadə olunur. Bu inkaredilməz həqiqətdir ki, səyahət və gəzintilərə bu qədər geniş yer ayıran, müasir idmanda turizm və alpinizm növlərində yüksək rekord nəticələr göstərmiş hər hansı bir atletin fiziki ustalığı, pəhləvanlıq məharəti ilə müqayisə edilə bilər.

Qeyd etməliyik ki, şairin fiziki tərbiyə məşğələlərinə ciddi aludəliyi, yüksək fiziki hazırlığı ona əsl turist tək gəzinti, ekskursiya şəklində çox uzaq məsafələrə səyahətləri qət etməsinə imkan vermişdir. İran, İraq, Türkiyə, Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Mərakeş, İordaniya, Yaxın və Orta Şərqi bir çox məmləkətlərini gəzib dolaşan şair, həmçinin Qafqazın gözəl diyarlarına da baş çəkmişdir.

Professor Nurəddin Kərəmov şairin irimiqyaslı səyahətlərini təhlil edərək onun bəzi şeirlərində sətiraltı mənada daha çox ölkələrdə olduğu fikrini açıqlayır. "Nəsimi bəzi şeirlərində "Yeddi iqlim" in adını çəkir. O, gəzdiyi yerlərin adını göstərsə də konkret olaraq harada olduğunu qeyd etmir. Şairin olduğu ölkələri nəzərə alsaq, onun ancaq üçüncü, dördüncü və beşinci iqlim zonalarının bir hissəsində yerləşən ölkələri gəzdiyini göstərmək olar. Ömrünün qırx ilini Asiya, Afrika ölkələrini gəzib-öyrənməyə sərf etmiş Azərbaycanın məşhur səyyah – coğrafiyaşünası H.Z.Şirvani üçüncü iqlim

zonası haqqında yazır ki, bu iqlim Şərqdə Çin və Hind-Çindən başlayıb. Hindistanın ortasından, Türkiyənin cənubundan, Kabil, Mərkan, Sistan, Fars, Korman, Xuzistan vilayətlərindən, həmçinin Diyarbəkirin cənubundan və İraqdan keçib, Suriyaya daxil olur. Sonra Misirdən və Afrikanın şimalından keçib okeanla birləşir... Z.Şirvaniyə görə, dördüncü iqlim şərqdə Çindən, Tibet dağlarından, Kəşmir, Bədəxşan və Əfqanıstanın bəzi şəhərlərindən, Türkiyə, Turan, Xorasan, Kirman, İraqi-Əcəm, Darülmərz (Rəşt), Azərbaycan (İran Azərbaycanı), Ermənistan, Türkiyədən, Aralıq dənizindən, Kipr adasından, Tripolidən, Əlcəzairin qərbindən keçərək okeanda qurtarır... Beşinci iqlim isə Qafqazı tam əhatə edir, (Azərbaycan tamamilə bu iqlim daxilində qalır) qərbdə və şərqdə onunla bir paraleldə yerləşən ölkələri əhatə edir (Kərəmov H.K. Odlar yurdunun səyyah və coğrafiyaşünasları. Bakı, Azərənəşr, 1984, səh.60-61).

Mətin iradə, dönməz əqidə, məslək və amal sahibi Nəsiminin mənsub olduğu hürufi təriqəti zülm, xurafatla barışmayanların təriqəti idi. Məhz belə mənəvi qəhrəmanlığına görə, alovlu şair mənəvi ömrünün sonuna kimi hürufi olaraq qaldı. Sarsılmaz hünərilə bütün yaxın Şərq folklorunda, ədəbiyyatında cəsəret, qorxmazlıq və fədakarlıq rəmzinə çevrilən Nəsimi öz təbiətinə sadıq qalaraq, mənsub olduğu təriqətin tələbinə uyğun hərəkət edərək şeirlərində mərdliyi, səbatlığı təbliğ edir, mütiliyi, acizliyi, cılızlığı isə mənfur əlamətlər kimi lənətləyirdi. Böyük sənətkarımız Eynəlqüzzat Miyanəçi, Şihabəddin Sührəverdi, Şəms Təbrizi, Şah Qasim Ənvar kimi sələf-

lərinin, habelə müəllimi Fəzlullah Nəiminin əsərlərində də ən çox bu cəhətləri axtarır, habelə onların ideya məzmunundan və poetik xüsusiyyətlərindən bəhrələndirdi.

Bu bir həqiqətdir ki, Nəsimidə Həllac Mənsur arasında ayrı-seçkilik salmağın qəti əleyhinə çıxmışdır, müsəlman olmayan xalqlara da dərin rəğbət bəsləmişdir. Dönməz, məslək, amal mücəssəməsi, qorxmaz qəlb sahibi İslam dininin və feodal zülmünün hökmranlığı şəraitində öz tərəqqipərvər görüşlərini, panteist ideyalarını misilsiz bir cəsarətlə, son nəfəsinə qədər müdafiə etmiş, hətta ən böyük işgəncə, əzabdan qorxmamış, etiqadından dönməmişdir. Akademik M.Quluzadə onun ideya davamçılarından biri olan Nəsimi məğrurluğu barədə yazırdı: "... Həllac Mənsur bütün Yaxın Şərqi ədəbiyyatında əsrlər boyu mərdlik, rəşadət, qorxmazlıq və fədakarlıq timsalı kimi məşhur olmuş, şairlərin və aşuqların dərin məhəbbətini qazanmışdır. Nəsimi də gənc yaşlarından bu panteist şairi ürəkdən sevmiş, onu əfsanəvi bir qəhrəman, həqiqət aşiqi, mərd və cəsur bir insan kimi öz şeirlərində böyük ehtiramla tərənnüm etmişdir. Həllac Mənsurun panteist görüşləri, onun etiqad sərbəstliyini tərənnüm edən şeirləri Nəsiminin ruhuna, zövqünə çox uyğun gəlmişdi" (Quluzadə M. Böyük ideallar şairi. Bakı, "Gənclik", 1973, səh.8.)

Söz və qılınc bahadırı Şah İsmayıl Xətayi Nəsimi yenilməzliyi, Nəsimi şücaəti, qeyrət və məsləkini yüksək qiymətləndirirdi. Şah İsmayıl bu böyük mütəfəkkirin şeir kahkəşanında at oynatması, parlaq təfəkkürü, iti hafizəsi -

nə, güclü fəhm və fərasətinə, hazır-cavablılığına heyrətini gizlədə bilmir. Millətinin Nəsimi tək türk oğlu olduğundan fəxarət duyur, qürur hissi keçirir və özünə mürşüd saydığı azadlıq carçısının, sevimli ustadının qəhrəman ruhuna, sarsılmaz iradəsinə sonsuz məhəbbətinə poeziyasında xüsusi yer ayırır:

Mehrü vəfa biri-birindən azdı,

Bəhlul beyquşleyin viranda gəzdi.

Seyyid Nəsimini zahidlər üzdi,

İncimədi həqdən gələn cəfaya.

(Seyid İmaməddin Nəsimi. Divan. Bakı, 1926, səh.7)

Şah İsmayıl Xətayi şeirlərinin biridə Nəsimini məslək və amal uğrunda dönmədən ardıcıl mübarizə aparan, bu yolda böyük fədakarlıq göstərən və ölümdən zərrə qədər qorxmayan Həllac Mənsurla da müqayisə edir:

Şah Xətayi didarə bax,

Mənsur ipin boynuma tax.

Nəsimi oldu haqla-haq,

O üzülən dərisidir. (Xətayi divanı (Türkiyə çapı), səh.116)

Nəsiminin adı Yaxın Şərqi folklorunda, ədəbiyyat tarixində qorxmazlıq, fədakarlıq, cəsarət və sədaqət rəmzinə çevrilmişdir. Təzkiyə müəllifləri şairi gözəl, zərif, şirin, olduqca dərrakə sahibi olan incə sözləri anlayan bir insan kimi tərifləmiş, şeirlərindən məhəbbətlə söz açmışdır. XIV əsr türk təzkiyəçisi Lətifi Nəsiminin "eşq meydanının sərbəzibimi (qorxusuz əsgəri) və məhəbbət Kəbəsinə fədayiyi-əzimi" (böyük fədaisi) adlandırmışdır.

XIV-XV əsrlərdə hürüfilər Anadoluda, Orta və Kiçik Asiyada təqib olunurdular. Fəzlullah Nəimi müridlərinə məsləhət görürdü ki, bu ölkələrdən heç

birinə getməsinlər, bacarsalar Gilana, Mazandarana getsinlər. Hələbə isə heç bir zaman addım basmasınlar. Çünki Hələbə gedənləri ölüm gözləyir.

Şair Şərqin görkəmli sufi mütəfəkkirlərindən Həllac Mənsura daha çox üstünlük verir, onu zamanəsinin ən cəsur, müdrik, fədakar və vətənpərvər bir alimi adlandırır. Əqidəsi, amal və məsləki yolunda sabitliyinə görə ona meyil göstərir, "ənəlhəqq" ideyasına tərəfdar çıxır, cəhalətə, nadanlığa qarşı mübarizəsini ürəkdən bəyənir, Həllac Mənsurun mübarizəsini ürəkdən bəyənir, Həllac Mənsurun yolu ilə getdiyindən şərəf duyur:

Daim ənəlhəqq söylərəm, həqən çü Mənsur olmuşam,

Kimdir məni bərdar edən, bu şəhrə məşhur olmuşam

Nəsiminin özü də Şərq bədii-ictimai fikir tarixində ikinci Həllac Mənsur idi. "Ənəlhəqq" ideyası Nəimindən hürufiliyi qəbul edəndən sonra da Nəsimini düşündürmüşdür. Şair özü bunu belə mənalandırırdı:

Əzəldən içmişəm cami-səfa mən

Onunçun söylərəm hər dəm ənəlhəqq. (Yenə orada, səh.432)

Böyük şairin dəyərli araşdırıcısı akademik Həmid Araslı da bahadır ürəkli, pəhləvan şücaətli, cahangir xislətli türkün bu cavansır övladının misilsiz cürət və fitirətini paralel şəkildə götürərək onu zəka və ərđəmliliyin müstəvisində verir. Tədqiqatçı bütün əsrlər boyu bənzəri olmayan türkün "cəsarət simvolu" olan cahanşumul oğulları arasında Nəsimi təxəyyülü, Nəsimi qəhrəmanlığının ilahi vergisi kontekstində real gerçəkliyini təqdim edir: "Beş əsrdən artıqdır ki... Nəsiminin şərəfli adı Yaxın Şərqdə

mərdlik, fədakarlıq və iradə rəmzi kimi hörmətlə çəkilir... Məsləki uğrunda dara çəkilib dərisi soyulan, son nəfəsində belə sözündən dönməyən bu mərd insanın faciəli ölümü şairlərin şeirlərində, aşığıların sazında tərənnüm edilir... Zindanda qaldığı müddətdə Nəsimi dindən öz niyyətləri üçün istifadə edən, qazi və ruhaniləri, ifşa edən kəskin şeirlər yazır, ölümdən qorxmadığını, məsləki uğrunda hər cür əziyyətə dözməyə hazır olduğunu ifadə edən hərarətli əsərlər yaradır". (Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. (Ön söz H.Araslı). Bakı, Azərnəşr, 1973, səh.5-7)

Həqiqətdir ki, Nəsimi hakim təbəqənin zülm və özbaşınalığına, ədalətsizliyinə qarşı cəsarətlə mübarizəyə qalxır, bivec adamların mənsəb başına keçdiyi, hünər sahiblərinin isə ehtiyac və səfalət pəncəsində çapalanmasına, elmə, istedadla məhəl qoyulmayan feodal dünyasının haqsızlığına əzmlə sinə gərək üsyan edirdi.

Şairin dözülməz müsibətlərlə, ağır məşəqqətlərlə dolu keşməkeşli həyatı, onun ölümünə fitva verilərkən belə vüqarını əyməmiş, hətta zindana salınarkən şəstlə addımlamış, qəddini əyməmiş, onun mərdanə davranışı, məntiqi mühakimələri, sərrast cavabları neçə əsrdir ki, nağıl və rəvayətlərə, zərb məsələ və aforizmlərə çevrilmişdir.

Sarsılmaz iradəyə, mətin xarakterə malik, gümrəh, qıvraq vücudunda cismani sağlamlıq, ruhundakı saflıq, səbatlılıq parlaq təfəkkür, iti fəhm-fərasət şairin fiziki və mənəvi cəhətdən yetkin bir şəxsiyyət olduğunu şərtləndirən başlıca amil idi. Heç şübhəsiz, zamanəsinin mənəvi eybəcərliyindən gələn bir ictimai bəla idi ki, şairin düçar olduğu nadanlıq və cəhalətin bürüdüyü bir məmləkətdə ele

dözülməz ağır işgəncələrə tab gətirmək Nəsimi kimi böyük tarixi şəxsiyyətdən həm də yüksək fiziki möhkəmlilik tələb edirdi.

Dahi şairimizin şücaəti, parlaq təfəkkürü, onun bənzərsiz ideya mücahidi kimi fədakarlığı Osmanlı mənbələrində də geniş təqdim edilir. Nəsimi ilə şəxsən görüşən türk şairi Rəfi "Bəşarətnamə" adlı poemasında böyük Azərbaycan şairinə dərin məhəbbətini bildirərək Nəsimi ilə tanış olmaq, şeirlərini oxumaq sayəsində yaradıcılığın işıqlı yollarına çıxmasından, mənəvi cəhətdən ucalmasından danışır. Nəsiminin insanları doğru yola çağıran, onlara yüksəliş, kamal yolu göstərən, aylar, illərlə zindanlarda yatan, bəladan qorxmayan, hər yerdə həqiqəti söyləyən, cəsur, mərd, fədakar bir qəhrəman kimi tərif edir, ona pərəstişkarlığını bildirirdi. (Quluzadə M. Böyük ideallar şairi. Bakı, "Gənclik", 1973, səh.18-19).

Faciəli ölümü ilə fədakarlıq və iradə rəmzi kimi dəyərləndirilən Nəsimi özünə mərdlik, igidlik abidəsi qoymuşdur. Ləyaqətli ömrünə, şərəfli ölümünə sayagəlməz xoş sözlər, tutarlı məqalələr və sanballı əsərlər yazılmış Nəsiminin həyatı, Nəsiminin ömrü, Əli Kərimin təbirincə desək, "Ölümün Nəsimi zirvəsi" deyən əmsalsız söz bahadırının, fikir cahangirinin sanki ideya davamçılarını axtarır. Nəsimi öz şeirlərini sakit şəraitdə, rahat və asudə həyat şəraitində yaratmamışdır. O, qüvvətli ideya düşmənlərinin əhatəsində mərd, qorxmaz bir sənətkar kimi yaşayıb-yaratmış, ölkələr gəzərək şeirlərini xalq kütlələri içərisində misilsiz bir cəsarətlə təbliğ etmişdir. (Yenə orada, səh.4)

Nəsimi gəncləri ictimai ədalətsiz -

liyə, özbaşınalığa və höremərəliyə qarşı mübariz, inadkar və qətiyyətli igidlər kimi tərbiyə olunmasını ön plana çəkir:

Eşq ilə meydana möhkəm ər gərəkdir kim girə,

Hər hünərsiz hümmətiüstün yeri meydan degil. (Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1973, səh. 512)

Poeziyamızın söz bahadırı, fikir sər-kərdəsi "kamillik"də cismani möhkəm - liyə, ruhi sağlamlığa, fiziki yetkinliyə xüsusi yer ayıraraq, "misilsiz hünər, əzəmətli şücaət" göstərməyənləri istər elmə, tərbiyəyə, istərsə də eşqə, dostluğa, bir sözlə, bütövlüyə layiq olmayan kəslər hesab edir. O, fiziki inkişafı, sağlamlığı idrakın, əqlin, əməyin, xüsusilə də igidlik və fədakarlığın əsas şərti kimi dəyərləndirirdi. Nəsimiyə görə, yüksək fiziki hazırlıq, fiziki təkmilləşmə döyüş meydanlarında rəşadət göstərməyin əsas me-yarı kimi qiymətləndirilməlidir.

Şair nəfsə, tamaha, mənəvi cılızlığa, bir sözlə, əxlaqi qüsura, son qoymağı, onlarla mübarizədə qalib çıxmağı aqlın hisslər üzərində qələbəsi kimi dəyərləndirirdi. Onun fikrincə, nəfsin boğulması insanın mənəvi paklığına, əxlaqi saflığına, sağlam ruhun tərbiyəsində dəlalət edir. Belə ki, özünü pis əməldən çəkəndirməyi bacarmaq, şəxsi, mənəfi naminə ədalətsizlik etməmək ən gözəl keyfiyyətlərdəndir:

Nəfsini öldürməyə gər Bijənü Söhrab isə,

Pəhləvan olmaz adı, həm Rüstəmi-dəstan degil. (Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1973, səh.512)

Prinsipial, mübariz, üsyankar şair, hürufiliyin alovlu təbliğatçısı kimi iradi-əxlaqi keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirirdi:

*Pəhləvan ol kimdir, kim nəfsin qətl
eylər. (Yenə orada, səh.563)*

Şair dövrünün həm də mahir təbabət bilicisi və gözəl bir loğmanı kimi fiziki tərbiyə və sağlamlıq problemi ilə bağlı irəli sürdüyü mülahizələrində insana öz səhhətini qorumağa bədən üzvlərin və xəstəliyə düşər olmasına qətiyyənlə yol verməməyə səsləyir. Onun fikrincə, ürəyi, “zöhrə” adlandırdığı böyrəkləri, dalağı, ödü, bağırsaqları, boyu, sümüyü, dişləri, sinirləri və s. qorumaq lazımdır. Çünki bədənin bu üzvləri həm sağlamlıq, həm nəfəs, həm inkişaf, həm də fəaliyyət üçün zəruridir:

*Ütarid təbimiz böyrək bu Zöhrə,
Ürəkdir şəmsü zurşidi-tabanım.
Dalağ oldu Zühəl, Mərrix həm öd,
Bağırsağ Müştəri, göbək Mizanım.
Boyum – Suü qolum, - Covza*

bilirmən,

*Bu sözdə yoxdur zərrə cümanım.
Sümük-torpaq, diş yeldir, çinir – yer,
Olur od, qanü ət abi-rəvanım.
Vücudda bəlgəmi sevdavü səfra,
Qılır qəlbə olur, sərçəşmə canım...
Əsəd köksümdürür, əmcək Səratan
Bağırsağ Sünbülə, göbək Mizanım.*

(Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azər nəşr, 1973, səh. 635-636.)

Şair insan orqanizminin möhkəmlənməsi, saxlanması, ahəngdar inkişafı üçün bədənin hər bir üzvünün sağlamlığının qorunmasına diqqət yetirməyi məsləhət görür, oynaq və əzələlərin mütəhərrikiyinin və çevikliyinin gümrəhlığə dəlalət etdiyini bildirir:

*Zəkər – Əqrəb, Qövs – bud, Cədi –
dizlər,*

*Aşıqlar Dəlvdir bəllü bəyanım.
Solum Məğrib, sağım Məşriq,*

yəmən – ön,

*Baş üstün, sol yasar üstdən
dabanım. (Yenə orada, səh.636.)*

Göründüyü kimi, Nəsimi insan orqanizminin müxtəlif üzvlərindən bədi vasitə kimi istifadə etməklə, həmin orqanların funksional imkanlarını, sağlam yaşamaqda rolunu göstərir.

“Səhhət və Məraz” əsərinin müəllifi böyük şairimiz Füzuli fiziki əmək, fiziki tapşırıqların icrasında insanın yaş xüsusiyyətlərini, habelə orqanizmin potensial imkanlarına nəzər yetirməklə yanaşı, həm də hər bir şəxsin öz fiziki-cismani vəziyyətini, bədənin imkan səviyyəsinə uyğun məşğul olmasını məsləhət görürdü. Belə ki o, insanın yaş dövrlərini ilin “dörd fəsilinə” bənzədərək, hər bir fəsilə uyğun ab-havanın olduğunu da, ayrı-ayrı yaş mərhələlərində müxtəlif vəziyyətlər keçirdiyini də göstərirdi:

*Könülün qütbidir gərdunda gərdan
Görünər arxadəki kəhkəşanım...
Əl-ayaqdır qamu işlərdə kamil,
Qulaq naib dürür, göz didəbanım...
Təvarix beyinat gərdeş təvəqqüf
Olur bir nöqtədir, ey nüktədanım.
Qaranqu qayğıdan, şadlıq işıqdan
Olur batin nihan, zahir əyanım.
Yenə dırnağı dişlər oldu mədən,
Sümüklərdə iliklər oldu kanım.
Vücudum dörd fəsil oldu ənasir,
Bulud öfgə, yaşım yağmur yağanım.*

(Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azər nəşr, 1973, səh.636.)

Təsadüfi deyildir ki, şair “sağlamlığının qeydinə qalmayan” kəsləri “dəvar” adlandırmış, habelə həmin şəxslərin “həyat şahmatı”nı oynamağa qadir olmayan adamlar hesab etmişdir.

Yaradıcılığında şəxsiyyətin əqli,

mənəvi və intellektual səviyyəsinə yüksək qiymət verən Nəsimi eyni zamanda sağlamlığı insanın şəxsiyyəti üçün vacib sayırdı. Odur ki, mətin, əzmkar və sağlam insanların formalaşmasında fiziki əməyi,

bədən tərbiyəsi hərəkətlərini mühüm vasitə hesab edən Nəsimi “gümrahlığı”, “xəyalın nəqşi” adlandıraraq daim ona malik olmağı vacib şərt hesab edirdi.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsi olan orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik araşdırmalar aparan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi ilə bağlı metodik yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ FƏRQLİ TEXNOLOGİYALARIN ƏLAQƏLİ TƏTBİQİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: bədii dil, nitq, monoloq, oxu, məzmun, təhlil, sənətkarlıq, texnologiya

Ключевые слова: художественный язык, речь, монолог, чтение, содержание, анализ, мастерство, технологии.

Key words: artistic language, speech, monologue, reading, content, analysis, skill, technology.

Məktəbdə ədəbiyyat təliminin əsasında bədii əsərlərin öyrədilməsi dayanır. Bu, təsadüfi deyildir; ədəbiyyat fənninin qarşısında qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi bədii əsərlərin hansı səviyyədə mənimsədilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. "Bədii əsərlərin öyrənilməsi" anlayışı isə mürəkkəb və çoxcəhətli bir şeydir. İlk növbədə onu xatırlatmaq yerinə düşər ki, bədii əsərlərin öyrənilməsi bir neçə mərhələnin mövcudluğu şəraitində reallaşır. Bu mərhələlər metodik ədəbiyyatda fərqli şəkildə təqdim olunur, diqqətə daha çox çatdırılanlar isə aşağıdakılardır:

- əsərlə ilkin tanışlıq;
- mətnin oxusu;
- məzmun üzrə işin təşkili;
- təhlil üzrə iş;
- əsər çərçivəsindən kənara çıxma.

Təbiidir ki, bu mərhələlərin hər birinin özəlliyi var və bu baxımdan fərqlənirlər, lakin onu da unutmamaq olmasın ki, onların hamısı bir məqsədin reallaşmasına xidmət edir, deməli, qarşılıqlı əlaqədədirlər, biri digəri üçün əsasdır, hər biri digəri üçün zəmin rolunu oynayır. Bu mərhələlərin hər birində əsərin bədii keyfiyyətlərinə, xüsusən dilinə diqqətin

ayrılması vacibdir. Bu imkanı ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Əsərlə ilkin tanışlıq mərhələsinin təşkili ilə bağlı metodik ədəbiyyatda fikirlər ayrılığı var; metodist alimlərin bir qisminin fikrincə, şagirdlərin əsərlə ilkin tanışlığına müəllimin müdaxilə etməsi məqsədəuyğun deyildir. Şagird-oxucu bu mərhələdə tam sərbəst olmalı, əsərlə baş-başa qalmalı, bədii-estetik zövqünün imkanı daxilində ondan təsirlənməlidir.

Digər, həm də daha nüfuzlu alimlərə görə, şagirdlərin əsərlə ilkin tanışlığını təşkil və idarə etmək vacibdir. Bu, onların fikrincə, həmin prosesin daha səmərəli keçməsinə şərait yaradır. Bu qəbildən olan alimlər göstərirlər ki, ilkin tanışlıqdan əvvəl şagirdlərə, məhdud həcmdə deyil, əgər sualların təqdim edilməsi faydalıdır. Bu suallar nəyə daha çox diqqət yetirməyin vacib olması barədə bir növ xəbərdarlıqdır, şagirdləri diqqətli olmağa, özlər üçün aydın olmayanları müəyyənləşdirməyə, qeydlər götürməyə və s. istiqad mətəndirir.

Fikrimizcə, bu məsələdə əsərin həcmi, janrı, qavranılma xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Yəni məsələn, öyrənilən şeir həcmcə kiçikdir.

sə, heca vəznində yazılıbsa və onu şagirdlərin qavramasında çətinlik yaranmırsa, sualların təqdim edilməsinə ehtiyac yoxdur. İrihəcmli ədəbi nümunələr, əruz vəznində yazılmış şeirlər, çoxsüjetli, mürəkkəbkompozisiyalı əsərlərlə ilkin tanışlıqda isə şagirdlərə sualların təqdim edilməsi faydalıdır.

Bəs bu suallar hansı xarakterdə olmalıdır?

Əlbəttə, bu, müəllimin məqsədindən, eləcə də əsərin verdiyi imkandan asılıdır. Məsələn, peyzaj lirikasına aid şeirlərin öyrənilməsində sualların mühüm qismi məhz məsələnin bu tərəfinə yönləndirilməlidir. Portret hekayələrdə ədəbi qəhrəmanın xarakter, davranış və əməllərinin aydınlaşdırılması ilə bağlı sualların təklif edilməsi əhəmiyyətlidir və s. L a k i n bütün hallarda əsərin bədii xüsusiyyətləri ilə bağlı suallardan istifadə mümkün və faydalıdır. Bu sualların sırasında isə, əsərin dil xüsusiyyətləri ilə bağlı olanlar, şübhəsiz, çoxluq təşkil etməlidir. Bir nümunəyə diqqət edək. F. Qocanın V sinifdə tədris olunan “Şuşa” şeiri heca vəznindədir və güclü obrazlılığı ilə diqqəti çəkir, onun bütövlükdə qavranılması, duyulması heç də asan deyil. Şeirnin öyrənilməsinin bütün mərhələlərində bədii xüsusiyyətlərinin, dil özəlliyinin diqqət mərkəzində saxlanması məqsədəuyğundur. Əsərlə ilkin tanışlıq ərəfəsində müəllim şagirdlərin diqqətini aşağıdakı sual və tapşırıqlara cəlb edir:

–Şeirdə ən çox xoşladığınız sözləri, misraları qeyd edin. Səbəbin aydınlaşdırın.

–Sizcə, şeirdəki hansı sözlər, cümlələr Şuşanın təbiəti və görünüşü barədə aydın, dəqiq təsəvvür yaradır?

Cavabların təhlili əsərin öyrənilməsinin sonrakı mərhələlərində dil xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılacaq işə istiqamət verir. Mətnin oxusu mərhələsində bədii təsvir və ifadə vasitələrinin aydınlaşdırılması müvafiq məzmun standartına uyğun olaraq həyata keçirilir. Lakin oxuda bununla məhdudlaşmaq doğru olmazdı. İlkin tanışlıq mərhələsindəki sual-tapşırıqlara verilən cavablar bu mərhələdə dərinləşdirilməli və genişləndirilməlidir. Şagirdlər müstəqil qeyd edirlər ki, şeirdəki deyimlər – çaya yol vermək üçün “dağın öz ətəyini altına yığması”, “hər daşın öz rəngi” olması, qərinlər görmüş qayaların əzəməti, dumanın dərəni “ümmana çevirməsi”, “Günəşin simurq kimi dərədən qalxması”, “dağın dərdi varmış kimi alını düyməsi” və s. tək-cə güclü estetik təsir yaratmır, eyni zamanda təsvir obyektini barədə konkret təsəvvür formalaşdırır.

Əsərin məzmununu üzrə işin təşkili mərhələsində dil məsələlərinin öyrənilməsi daha da dərinləşdirilir. Şagirdlər ayrı-ayrı misralarda ifadə olunmuş fikirləri aydınlaşdırmaqla bağlı tapşırıqlar alırlar. Bu, sözlərin seçilməsindəki ustalığın, ifadələrin dəqiqliyinin müəyyənləşdirilməsinə daha əlverişli imkan yaradır. Həmin mərhələdə şagirdlər ikihissəli gündəlikdən istifadə ilə əsərin dili ilə bağlı mövqelərini ifadə edə bilirlər. Həmin gündəlikdə tapşırığı aşağıdakı şəkildə ifadə etmək mümkündür:

Şeirdəki hansı söz və ifadələr diqqətimi daha çox cəlb etdi	Bunun səbəbi

Əsərin məzmununun öyrənilməsi mərhələsində ədəbi qəhrəmanların nitqi üzərində müşahidələrin aparılması, məişət

və təbiət təsvirləri ilə bağlı epizodların dil sənətkarlığının araşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılır. Yeddinci sinifdə oxuyan şagirdlər "Bahar" mətnini xüsusi maraqla mütaliə edir, müzakirəsinə fəal qoşulurlar. Mətnin məzmunu üzrə iş prosesində Baharın donduğu qış gecəsinin təsvirinə ayrıca diqqət yetirilir. Bəs həmin təsvirlərin təsirli olmasına, oxucuda cüclü emosionalıq yaratmasına səbəb nədir?

Bunun başlıca səbəbi yazıçının həmin təsvirlərdə misilsiz söz sənətkarlığı nümayiş etdirməsidir. Yazıçının seçdiyi hər kəlmə, ifadə oxucunun gözləri qarşısında təsirli, real həyat səhnəsi canlandırır. Məhz bu sözlərə, ifadələrə şagirdlərdə həssas münasibətin yaradılması ədəbiyyat dərslərində birinci dərəcəli təlimi vəzifələrdən olmalıdır. Sərt qış gecəsində yalınqat paltarda küçədə qalan zəif, köməksiz uşağın keçirdiyi əzici düşüncələri və dözülməz fiziki əzabları sözlə çatdırmaq, bu olayın dəhşətini ifadə etmək, əlbəttə, böyük ustalıq tələb edir. Həmin təsvirlərin dərinəndən araşdırılması oxucuların – şagirdlərin yazıçı məharəti barədə təsəvvür qazanmalarına imkan yaradar. Əsərin həmin parçalarında işlənmiş hər kəlmə, hər ifadə, həqiqətən, təkrar olunmaz ustalıqla, böyük məharətlə seçilmişdir. Əsərdə deyilir: "Bahar qışın kəsərli soyuğuna düşəndə elə bil ürəynə xəncər sancıldı, içindən ufuldadı. Özünü itirdi... Başını qaldırıb göyə baxdı, tamam qaranlıq qovuşduğunu, qış gecəsinin qorxu kimi hər yanı, işıq gələn hər yeri basdığını görəndə vücuduna ilan kimi soyuq və müdhiş bir vahimə yeridi, ürəyi bala quş kimi döyündü, başı gicəlləndi. Addımlarını atdı, harasa tələsmək istədi. Yeridi, yeridi, qəssabxanadan uzaqlaşma bilmədi. İndi onun bütün damarları sancır, qulağı qəribə uğultu ilə tutulurdu."

Bu kikiçik parçada işlənmiş söz və ifadələr yazıçının niyyətini, təsvir obyektini

o dərəcədə aydın, parlaq çatdırır ki, oxucu heç bir çətinlik çəkmədən, belə demək mümkünsə, birbaşa mətləbə daxil olur. Hiss, düşüncə və duyğuları onu ağuşuna alaraq sanki gerçək, amma dəhşətli bir məkana – tufanlı qış gecəsinin tüğyan etdiyi küçəyə aparır...

Təsvirdəki "kəsərli soyuq", "elə bil ürəyinə xəncər sancıldı", "ilan kimi soyuq və müdhiş bir vahimə", "ürəyi bala quş kimi döyündü" ifadələrinə diqqətin cəlb edilməsi, onların məna yükünün açıqlanması mətnin doğurduğu emosionalıq birə-beş artmasına səbəb olur.

Bu məzmununda aparılan işə yuxarı siniflərdə daha geniş yer verilir. Belə imkan bütün ədəbi növədə olan əsərlərin tədrisində yaranır. Müşahidələr göstərir ki, məsələn nəsr əsərlərindən "Qurbanəli bəy", "Bomba" (VIII sinif), "Gələcək gün", "Nəmərgülləsi", "Zəhər", "İntiqam" (IX sinif), "Aldanmış kəvakib" (IX sinif), "Açıq kitab", "Dəli Kür" (XI sinif) və s. öyrənməsində ayrı-ayrı təsvirlərin dili üzərində işin təşkili ilə yanaşı, obrazların nitqi ilə də bağlı tapşırıqlar yerinə yetirilir.

Sonrakı mərhələdə – təhlildə də dil məsələlərinin öyrənilməsi diqqət mərkəzində dayanır. Məktəb təcrübəsində bu mərhələdə daha çox bədii təsvir və ifadə vasitələrinin bədiiliyin artmasındakı rol aydınlaşdırılır. Bu, əlbəttə, vacibdir və ayrıca məzmun standartının reallaşdırılmasına xidmət edir. Lakin bununla məhdudlaşmaq olmaz. Bu mərhələdə fəal/interaktiv təlimin müxtəlif metodlarından (problem həlli, şaxələndirmə, Venn diaqramı və s.) istifadə etməklə əsərin dil xüsusiyyətlərini mənimsənilməsi işini genişləndirmək və dərinləşdirmək mümkündür. Bu məqamda daha çox diqqət yetirilməli olan məsələlərdən biri sənətkarın seçdiyi sözlərin təsvir obyektini hansı səviyyədə dəqiq ifadə etdiyi

diyini və səciyyələndirdiyini açıqlamaqdır. Bunun üçün şagirdlərə sual və tapşırıqların təklif edilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn, problemin həlli metodunu tətbiq etməklə şagirdləri “Şuşa” şeirinin təhlilində aşağıdakı tapşırığın üzərində işlətmək səmərəlidir:

–Şairin “duman” sözünə tez-tez müraciət etməsinə səbəb, sizcə, nədir, bununla o, nəyə nail olmuşdur?

–Müəllifin Şuşanın təbiətinə vurğunluğunu əsərin dilindən nümunələr göstərməklə əsaslandırın.

Təcrübədən məlumdur ki, məhz bu mərhələdə – təhlildə dil sənətkarlığının araşdırılmasına və məmsənilməsinə daha geniş imkan yaranır. Metodik ədəbiyyatda X-XI siniflərdə sənətkarın öz əsərinin dili üzərində necə işlədiyi barədə şagirdlərdə təsəvvürün yaradılmasının vacib olması barədə danışılmışdır. Bu, bir neçə baxımdan faydalıdır: məktəblilər yazıçının dil sənətkarlığı barədə təsəvvür qazanmış olur, onun bitib-tükənməyən zəhməti barədə məlumat əldə edirlər; şagirdlərdə dilə həssas münasibətin dərinləşməsinə səbəb olur; öz yazılarının (inşa, esse və s.) dili üzərində işləmək üçün stimül rolunu oynayır və s.

Yuxarı siniflərdə obrazların nitq xarakteristikası üzrə işin təşkilinə daha çox diqqət yetirilməsi vacibdir. Məktəb təcrübəsində bu, daha çox dramatik əsərlərin tədrisində həyata keçirilir. Lakin digər ədəbi növlərə məxsus əsərlərin tədrisində də ədəbi qəhrəmanların dili üzərində işin təşkili məqsədəuyğundur. Məlumdur ki, obrazların fərdiləşdirilməsində dil əvəzsiz rol oynayır, bunun təlimdə diqqət mərkəzində saxlanılmasının bir zəruriliyi də məhz buradan irəli gəlir. Yazıçı məqsədin dən asılı olaraq obrazların dilində vulqarizm, jarqonizm, dialektizm və s. yer

verir. Bunun hansı niyyətlə edildiyi, qəhrəmanların xarakterindəki özəlliyin açıqlanmasındakı rolu təhlildə aydınlaşdırılır.

Əsərin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində hansı metod və iş formalarından istifadə faydalıdır?

Bu mərhələdə həm ənənəvi yanaşmaya, həm də yeni yanaşmaya məxsus təlim metodlarından istifadəyə geniş imkan yaranır. Başlıca mətləb onların yerində, məqamında tətbiqi və qarşılıqlı əlaqələndirməyə uğurla nail olunmasıdır. Əlbəttə, müəllimin izahı, müsahibə qaçılmaz olur. Eləcə də beyin həmləsi, şəxələndirmə, Venn diaqramı, problemin həlli və s. metodlardan istifadə mümkün və faydalıdır. Nümunələrə diqqət edək. C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərindəki obrazların təhlilində nitqlərinə diqqət yetirməmək mümkün deyildir. Üç qardaş obrazlarının təhlilində bu, xüsusilə vacibdir. Qardaşların nitqi-danışığı nəinki xarakterləri, eləcə də əqidələri, dünyagörüşləri barədə aydın təsəvvür yaradır. Rüstəm bəy həmvətləri ilə bu dildə danışır: “Həzərat, il hesabatı barəsində keçən zasedaniyada bir qədər raznoreçiya oldu. Bu da o barədə idi ki, smetanın bir para punktlarında bir qədər təfavüt görsəndi və özgə cür də ola bilməzdi; səbəb bu idi ki, mədaxil oldu, onun bəzi yerlərini biz məhz priblizitelno təyin edirik. Kimin bu barədə sözü var, buyursun.”

İkinci qardaşın – Mirzə Məhəmmədəlinin də nitqi onun kimliyini açıq-aydın şəkildə büruzə verir: “Əksər üləma və füzəladan mütəvatir rəvayətdir ki, “əl-qəhqəhətü minəşşeytan” yəni bilirsən bunun mənası nədir?.. Bunun mənası budur ki, qah-qah çəkib gülmək şeytan sənətidir.”

Kiçik qardaşın – Səməd Vahidin atasına dediyi sözlər isə onun həyat mövqeyini, amalını yerli-yataqlı ifadə edir: “

Validəm. Bənə də bəradərim ilə yola getməyi təklif edəcəksən, bəni də əfv et, zira gərək gavur lüğətlərini (Rüstəm byın şka - fina işarə edir) və gərək fanatik kitablarının (Mirzə Məhmmədəlinin kitablarına işarə edir) sahibləri ilə bir sırada bulunmaq bəndə üçün qabili-imkan deyil. Bəni əfv et.”

Belə hallar üçün tapşırıqları fərqli məzmununda hazırlamaq mümkündür. Variantlardan biri belə ola bilər:

1. Qardaşların nitqində hansı dillərə məxsus sözlər işlənmişdir? Bunun səbəbini necə izah edərsiniz?

2. Onların nitqinə-danışığına əsaslanmaqla xarakterləri üçün səciyyəvi olan cəhətləri müəyyənə bilərsiniz.

3. Qardaşların nitqi-danışığı həyatdakı mövqeləri barədə hansı fikri söyləməyə əsas verir?

Məktəb təcrübəsində obrazların nitqinin müqayisəsinə diqqət yetirildiyini müşahidə etmək olur. Məsələn, N.Vəzirovun “Müsiabəti-Fəxrəddin” faciəsinin təhlilində Fəxrəddin bəylə Rüstəm bəyin monoloqunun müqayisəsi şagirdlərdə böyük maraq doğurur, onlar bu işi həvəslə yerinə yetirirlər. Bunun üçün şagirdlərin diqqəti həmin monoloqlara cəlb olunur: “İndiyə kimi tamam ömrümdə düşmən qabağından qaçmamışam, həmişə və hər yerdə düşməyə fəiq gəlmişəm, bir Allahdan savayı, heç kimdən qorxmamışam... Mən hamam Rüstəm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum... Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötrü Kərim xanın yurdunu xaraba qoydum, tar-mar elədim, evinə od vurdum, külün havaya sovurdum... İndi mən bir ağzından süd iyi gələn cavandan qorxa-çağam?! Bir at görməmiş, tufəng əlinə almamış, övrət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən, mən Rüstəmi-zəmanə? Heç vaxt...”

Fəxrəddin bəyin faciənin ikinci məclisinin əvvəlindəki monoloqu isə belədir:

“Mənim ağlım heç kəsmirdi ki, kari xeyirlər, bizim molla demişkən, bu tezliklə tamam oleydilər. Allah qoysa, bir üç-dörd ilin içində bağ da hazır olar və onun mədaxili məktəbxanaya və azarxanaya kifayət elər, məndən artıq xərc istəməz... Sonra, Səadət xanım qolları çirməkli, dəstə haçarə belində, gecə-gündüz əlləşməkdə, cənab Fəxrəddin bəy də özü həmi bağban, həmi dirrikçi, həmi məktəbdə müəllim... Piyə ömür deyil, ərgah qəza bivəfəliq etməsə...”

Şagirdlər monoloqların məzmununu əsasən bu obrazların fərqli xarakter, fərqli baxış sahibi olduqlarını müəyyənə bilərlər. Lakin bununla kifayətlənmək olmaz. Bəy qəhrəmanların dilində səslənən hər kəlməyə şagirdlərin diqqətinin çəkilməsi, istəkləri və arzularının ifadəçisi olan hər bir ifadənin üzərində müşahidələrinin təşkil edilməsi məqsədəuyğundur. Rüstəm bəyin mənanı mənəmliyini, qoluzorluluğunu təsdiq edən evləri xaraba qoymaq, tar-mar etmək, yandırmaq, külünü havaya sovurmaq ifadələrini seçən, Fəxrəddin bəyin dilindən eşidilən – xeyir işlərin tezliklə başa gəlməsi, bağın hazır olması, bağın mədaxilini məktəbxanaya və azarxanaya kifayət etməsi, Səadət xanımın aramsız çalışması, özünün bağban, dirrikçi, müəllim kimi fəaliyyəti və s. tipli ifadələrlə müqayisə edən şagirdlər hər iki obraz barədə müstəqil fikir söyləməkdə çətinlik çəkmirlər.

Bədii əsərlərin öyrənilməsinin sənədnə nuncu – əsər çərçivəsindən kənara çıxma, mərhələsində dil məsələləri üzrə aparılan xüsusi hazırlıq tələb edir. Bu mərhələdə şagirdlərə proqram üzrə öyrəndikləri əsərlə oxşar mövzuda olan digər bir əsəri dil xüsusiyyətləri baxımından müqayisə etməyi önə çəkən tapşırıq verilir. Tapşırıq nəticələrinin Venn diaqramında, yaxud müqayisə cədvəlində əks etdirilməsi məqsədəuyğundur.

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsinin

dən, metodik yazılardan bəlli olur ki, ədəbiyyat dərslərində dil məsələlərinin öyrənilməsində formalizmə yol verilir; daha çox bədii təsvir və ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi, yaxşı halda onların rolunun aydınlaşdırılması ilə kifayətlənilir. Bu, məsələyə birtərəfli, başlıcası isə formal yanaşmaqdan başqa bir şey deyildir. Bədii əsərlərin dilinin təhlili ideya-məzmunla əlaqəli aparılmalı və mənimsənilməlidir. Necə ola bilər ki, ədəbi qəhrəman obrazının təhlilində onun niqindən çıxış etməyəsən?! Unudulmamalıdır ki, dil hər bir obrazın xarakterinin açıqlanması üçün tutarlı vasitədir. Kamil sənət əsərində obrazların fərdi nitq xüsusiyyətləri diqqəti dərhal cəlb edir. Bu, şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalı, həmin istiqamətdə ardıcıl iş aparılmalıdır. Bu, xüsusən yuxarı siniflədə diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Əlbəttə, bu məsələdə ədəbi növ və janrların özəlliyi nəzərə alınmalıdır. Artıq qeyd edildiyi kimi, dramatik əsərlərin öyrənilməsində obrazların nitq xarakteristikası daha önəmli səciyyə daşıyır. Epik əsərlərin tədrisində təsvirlərin (peyzaj, məişət və s.) başa düşülməsi və dəyərləndirilməsi dil faktlarına əsaslanmadan mümkün deyildir. Həmin məqamda sənətkarın dildən hansı ustalıqla istifadə etməsi üzərində ayrıca dayanılır. Məlumdur ki, C.Məmməd-quluzadə, ümumiyyətlə sözdən qənaətlə istifadə edən sənətkarlardandır. "Qurbanəli bəy" hekayəsində isə oxucu bir neçə epizodda fərqli vəziyyətlə qarşılaşır. Qonaqlıqla bağlı aparılan hazırlıq işlərini, qonaq otağında, eləcə də həyətdə – çayın kənarında süfrəyə düzülən yeməkləri yazıçının yerli-yataqlı, ən xırda incəliklərinə qədər təsvir etməsi onun üslubuna bələd olanları xeyli təəccübləndirir. Sözdən məharətlə istifadə edən sənətkar oxucunun gözləri önündə təkrar olunmaz, canlı səhnələr yaratmışdır. Yazıçının əsl niyyətinin başa düşülməsi bu təsvirlərin mükəmməl

mənimsənilməsi, deməli, dil özəlliyinin qavranılması ilə şərtlənir.

Ədəbi qəhrəman obrazlarının təhlilində diqqət yetirilən mühüm məsələlərdən biri də portret təsvirlərinin mənimsənilməsi üzrə aparılan işdir. Bir sıra hallarda yazıçı qarşılaşdığı obrazların portretlərinin təsvirinə xüsusi diqqət yetirir. S.S.Axundovun "Qaraca qız" hekayəsində Qaraca qız və Ağca xanım obrazlarının portretinin müqayisə əsasında yaradılması onların arasındakı fərqli cəhətlərin asanlıqla müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Müəllif ustalıqla seçdiyi sözlərin köməyi ilə hər iki obrazın xarakteri, səriştəsi barədə də aydın təsəvvürün qazanılmasına nail olmuşdur. Bu portret təsvirlərini müqayisə etməklə hər iki obraz haqqında daha ətraflı məlumat əldə etmək mümkündür. Müqayisənin nəticələrini isə Venn diaqramında əks etdirmək məqsədəuyğundur.

Dil sənətkarlığının öyrənilməsi təkcə əsərin dərinədən, hərtərəfli qavranılmasını təmin etməklə məhdudlaşmır. Bu proses şagirdlərin bədii-estetik duyumunun zənginləşməsinə, sözə həssas münasibətlərinin dərinləşməsinə və s. əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Məsələyə xüsusi həssaslıqla yanaşan mərhum akademik Tofiq Hacıyevin dəyərini həmişə saxlayacaq fikrini oxuculara xatırlatmağı məqsədəuyğun sayıram: "Hər hansı bir əsərin təhlilində ideyanı, süjeti dil, üslub, sənətkarlıq məsələləri ilə kompleks şəkildə daha təsirli çatdırma mümkündür. Bədii əsərin tədrisində ancaq məzmun, çılpaq sosioloji söhbət, olsa-olsa kəmiyyət göstəricisidir ki, bədii məzmun bədiiliyi təmin edən elementlərin təhlili ilə açılmalıdır. Bu halda əsərin bədii keyfiyyəti, estetik məziyyəti aşkar olur. Bu halda əsər oxucu-məktəbliinin yalnız yaddaşına yox, həm də duyğularına hopur; duyularaq, yaşana-yaşana dərk olunan əsər ya gec unudulur, ya da heç unudulmur. Bu da

məlumdur ki, bədii detalların şərhli məktəbliyə bədii zövq aşılayır, onda yüksək estetik səviyyə hazırlayır". [T.Hacıyev. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. B., 1976, səh. 6.]

Bədii əsərlərin dil xüsusiyyətlərinin öyrədilməsinə yuxarı siniflərdə yaranan səmərəli imkanın reallaşdırılması yollarının araşdırılmasına bu gün ciddi ehtiyac duyulur.

XÜLASƏ

Bədii əsərlərin dil xüsusiyyətlərinin öyrədilməsində fərqli texnologiyaların əlaqəli tətbiqi

Ədəbiyyat təliminin əsasında bədii əsərlərin öyrədilməsi dayanır. Əsərlərin uğurlu tədrisi ədəbiyyat fənninin qarşısına qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bədii əsərlərin öyrənilməsi isə bir neçə mərhələnin reallaşdırılması nəticəsində mümkün olur. Bu mərhələlərin hər birində əsərin bədii dil xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsinə əlverişli imkan yaranır. Əsərin dilinin öyrənilməsi bədii təsvir və ifadə vasitələrinin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. Dil məsələlərinin öyrənilməsinə ədəbi növ və janrların özəlliyindən çıxış etməklə yanaşılmalıdır. Lirik əsərlərin tədrisində poeziya dilinin özəllikləri diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Epik növə məxsus nümunələrin öyrənilməsində yazıçı dilinin, obrazların dilinin, təsvir və təhkiyədə təzahür edən dil sənətkarlığının mənimsənilməsi diqqəti daha çox çəkməlidir. Dramatik əsərlərin tədrisində isə personajların nitqinin, monoloq və dialoqların üzərində müşahidələr təşkil etməklə dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə imkan yaradılmalıdır.

РЕЗЮМЕ

Применение различных технологий при изучении языковых особенностей художественных произведений

Основой литературного обучения является преподавание художественных произведений. Успешное преподавание произведений играет важную роль в достижении целей лите-

ратуры. Изучение художественных произведений возможно в результате реализации нескольких этапов. Каждый из этих этапов предоставляет благоприятную возможность для усвоения художественного языка произведения. Изучение языка произведения не ограничивается усвоением художественных описаний и средств выражения. К изучению описаний проблем следует подходить со спецификой литературных жанров и жанров. Особенности языка поэзии должны быть в центре внимания при обучении лирическим произведениям. Изучение примеров эпических образцов должно быть сосредоточено на овладении языком писателя, языком образов и освоением языкового мастерства, выражающихся в описании, выразительных средствах. При обучении драматическим произведениям необходимо изучать языковые особенности путем организации наблюдений за речью монологом и диалогами.

SUMMARY

The use of various technologies in the study of language features of works of art

The basis of literary education is the teaching of works of art. Successful teaching of works of art plays an important role in achieving the goals of literature. The study of works of art is possible as a result of several stages. Each of the stages provides an opportunity for an artistic language to work. The study of the language of a work is not limited to the embodiment of artistic descriptions and means of expression. The study of language problems should be approached with the specifics of literary types and genres. Features of the language of poetry should be the focus of attention when learning lyric works. The study of examples of epic samples should be focused on mastering the language of the writer, the language of images and the development of language that reflect the language. When teaching drama works, it is necessary to study language features by organizing observations of speech, monologue and dialogues.

PUNKTUASIYA VƏ NÖQTƏLİ VERGÜL PROBLEMI

Nabatəli QULAMOĞLU,
təhsil eksperti, DİM yanında İctimai şuranın üzvü

Biz bu məqalədə punktuasiyanın ağırlı problemi olan bir durğu işarəsindən — nöqtəli vergüldən söhbət açacağıq. Təbiidir ki, nöqtəli vergülün işlənməsində digər durğu işarələrinin təsirindən bəhs etməmək mümkün deyil.

Oxucuların diqqətini önəmli bildiyim bir məsələyə cəlb etmək istərdim. Ona görə də əvvəl bədii nümunə verək, sonra ümumiləşdirmə aparaq. Belə nümunələrə biz tez- tez rast gələcəyik. Tabeli mürəkkəb cümlədən (buna keçid xarakterli mürəkkəb cümlə də demək olar, çünki burada həm tabesizlik, həm də tabelilik əlamətləri vardır) ibarət olan aşağıdakı şeirdə sayca 10 budaq cümlə bir baş cümləyə bağlanmışdır (şeyri ixtsarla veririk). Punktuasiya qaydalarına görə, baş cümləyə bağlanmış budaq cümlələrin ən azı birinin tərkibində vergül işlənersə və budaq cümlələr arasında tabesizlik bağlayıcısı olmazsa, bu zaman onların arasında nöqtəli vergül işarəsi qoyulur [23, səh. 133]. Lakin şeirdə buna əməl olunmamışdır, yəni vergül qoyulmuşdur.

Ana düşündü: "Bəlkə, qəlbini qırdım onun,

Kim bilir, nə gəlibdir başına poçtalyonun...

Bəlkə, onun da oğlu qanlı döyüşlər - dədir..." (S. Rüstəm)

Bütün bu əvəzləmələr onu deməyə əsas verir ki, bədii ədəbiyyatdan gətirilmiş nümunələr punktuasiya üçün etalon ola bilməz. Ona görə də çox vaxt dilçi

alimlərimiz daha etibarlı mənbələrə istinad etməlidirlər. Mənbələrin etibarlı olmasına qərantıya olmadığı üçün ədiblərimiz tərəfindən punktuasiya qaydalarının pozulması təbii haldır. Məhz bu səbəbdən heç kim durğu işarələrindən istifadə qaydalarını ədəbi nümunələrə tabe etdirə bilməz.

Dilçi alim Z.Budaqova nöqtəli vergülün qoyulmasına aid 6 paraqrafdan ibarət qayda müəyyən etmişdir. İki ardıcıl paraqrafı bir- biri ilə müqayisə edək. 68-ci paraqrafda yazılır: "Tərəfləri müstəqil olub, daxilində həmcins üzv iştirak edən bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında nöqtəli vergül qoyulur. Belə cümlələr çox geniş olur və tərkibində hər hansı durğu işarəsindən biri işlədilir..." [3, səh. 68].

Bunun ardınca növbəti paraqrafda göstərilir: "Bağlayıcısız bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında nöqtəli vergül qoyulur. Belə cümlələr çox geniş olur və tərkibində hər hansı durğu işarələrindən biri işlədilir..." [3, səh. 69].

Hər iki paraqrafda eyni məzmun təkrar edilmişdir: 1) tabesiz mürəkkəb cümlədir, 2) bağlayıcısızdır, 3) komponentlərin ən azı birinin içərisində durğu (?) işarəsi işlənir, 4) nöqtəli vergül tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında yerləşir. Əlbəttə, burada da yanlışlığa yol verilmişdir, vergül işarəsi konkretləşdirilməmişdir, çünki genişlənmiş komponentdə durğu işarəsi vergül

deyilsə, qayda öz əhəmiyyətini itirmiş olur. 68-ci paraqrafda isə son cümlə tamamilə qeyri-müəyyəndir: məlum deyil, tərkibində durğu işarəsi işlənən bütövlükdə tabesiz mürəkkəb cümlədir, yoxsa onun komponentləridir.

Ən maraqlısı budur ki, 69-cu paraqrafda veriilmiş nümunələrin ikisi həmin qaydaya uyğun gəlmir. Bunlara baxaq:

Onlar otaqdan çıxmamış otağa səsküylə iri bir qadın girdi; qolları çırmlanmışdı (C. Cabbarlı).

Aktyorun zahiri kimi xasiyyəti də ustanın xasiyyətindən seçilmirdi; o daima fikirli olardı (M. İbrahimov).

Hər iki nümunədə nöqtəli vergülün qoyulması üçün heç bir əsas yoxdur, çünki bağlayıcısız mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlərin heç birinin tərkibində vergül işarəsi yoxdur.

Daha bir uyğunsuzluq. 70 və 71-ci paraqraflarda nöqtəli vergülün qoyulmasının səbəbi bağlayıcılarla əlaqələndirilir, halbuki sintaktik-semantik blokların öz daxilində vergüllər hesabına genişlənmə olduğu üçün nöqtəli vergülə ehtiyac əmələ gəlmişdir, yəni nöqtəli vergüldən istifadənin səbəbi deyil, onun hansı situasiyalarda işlənməsi halları göstərilmişdir.

Oxşar yanaşmanı Z. Budaqovanın istinad etdiyi mənbədə də görürük: nöqtəli vergülün işləndiyi situasiya səbəb kimi göstərilmişdir. Demək istəyirik ki, nöqtəli vergülün işlənməsini doğuran səbəb olmasaydı, bağlayıcıların iştirakı həmin durğu işarəsindən istifadəni zərurətə çevirə bilməzdi. Verilmiş nümunədə isə yanlışlıq yoxdur, yəni tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən hissənin

tərkibində vergül işarəsi işlənmişdir:

Mənim yalnız mavi boyam vardı; lakin buna baxmayaraq, mən ov rəsm etməyə başladım (L. Tolstoy) [23 səh. 131].

Əlbəttə, nöqtəli vergülün ümumiləşdirilmiş funksiyasından çıxış etsək, bu paraqrafların hamısını vahid bir cümlədə birləşdirib nöqtəli vergülün işlədilməsi qaydasını müəyyən edə bilərik. Əvvəlcə digər nümunələrə nəzər salaq, sonra isə nöqtəli vergülə tərif verək.

Nöqtəli vergül mənimsənilməsi çətinlik törədən durğu işarəsidir. Hətta punktuasiya haqqında yazılan bir çox dilçilik ədəbiyyatlarında bu işarənin mahiyyətini müəlliflər yetərinə dərk edə bilməmişlər. Ən sonda yazılmış "Müasir Azərbaycan dilində durğu işarələri" (V. Dumanov və İ. Əsgər) kitabında nöqtəli vergülə aid iki paraqraf verilmişdir. 1-ci paraqrafda müəllifin nə demək istədiyini anlaşılmır: "1. Qarışıq tipli mürəkkəb struktura malik olan tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında nöqtəli vergül qoyulur" [5, səh. 80].

Əvvəla, mürəkkəb cümlə qarışıq tiplidirsə, deməli, orada həm tabesizlik həm də tabelilik əlaqəsi vardır. Ona görə də tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələ ifadəsi artıq və yersizdir. Həm tabesiz həm də tabeli mürəkkəb cümlələr mürəkkəb struktura malik ola bilər. Hər iki halda mürəkkəb cümləni təşkil edən semantik-sintaktik bloklar arasında nöqtəli vergül qoyulur.

Kitab müəllifləri tarixi faktları belə saxtalaşdırmaqdan çəkinməmişlər. Onlar yazırlar: "Hətta Lomonosovun durğu işarələri qaydalarında yalnız tire, çünki nöqtə və dırnaqdan danışılmışdır" [5, 4].

İnanmaq olmur ki, M.V. Lomonosovun "Rossiyskaya qrammatika" kitabını oxuyan şəxs bu cür həqiqətə uyğun olmayan fikir bildirsin. Həmin kitabda vergül (səh. 130), nöqtəli vergül (səh. 131), qoşa nöqtə (səh.132), nöqtə (səh.133) və sual işarəsinə (səh.134) tərif verilmişdir. Hələ üç əsr bundan qabaq M. Lomonosov nöqtəli vergülün qrammatik funksiyasını müəlliflərin müəyyən etdiyi anlaşılmaz qaydalardan qat-qat doğru təsəvvür etmişdir: "Nöqtəli vergül dövrü üzvləri fərqləndirir..." [17, səh. 131].

Düzdür, böyük alim nöqtəli vergüldən sintaktik- semantik bloklar arasındakı müxtəlif əlaqələri ifadə etmək üçün istifadə etmişdir, amma zaman keçdikcə rus dilçiləri bu ideyanı konkretləşdirmişlər.

Ə.Əbdullayev nöqtəli vergülə belə tərif verir: "Nöqtəli vergül elə hallarda qoyulur ki, oradakı sintaktik- semantik bölgədə fasilə (pauza) vergüldə olan fasilədən çox, nöqtədə olan fasilədən azdır" [1, səh.209].

Tərifin nöqsanı ondadır ki, müəllifin nəzərdə tutduğu fasiləni qoşa nöqtəyə də aid etmək olar, çünki bu durğu işarəsi də nöqtədən az, vergüldən çox fasilə tələb edir. Riyazi olaraq nöqtə, vergül, nöqtəli vergül və qoşa nöqtə arasındakı subordinasiyanı bu şəkildə ifadə edə bilərik:

Nöqtə > qoşa nöqtə > nöqtəli vergül > vergül.

Aşağıda verilmiş cümlədə bərabər-sizlikdəki asılılıq öz əksini tapmışdır:

Xəyal məni götürmüşdü: iki saatdan sonra on il bundan öncə ayrıldığım həyatda olacağam; dost, qohum və qonşuların hamısı başıma toplaşacaq.

Ə.Əbdullayevin də müəyyən etdiyi

5 hal üzrə nöqtəli vergülün qoyulması qaydaları yalnız bir fikrə xidmət edir.

Nöqtəli vergülün işlənmə dairəsi dilçilərimiz tərəfindən nisbətən fərqli təqdim edilmişdir. Deyək ki, Ə.Əbdullayev qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdə nöqtəli vergülün istifadəsindən danışsa da, baş cümləyə bağlanmış bir neçə həmcins budaq cümlələr arasında (əgər budaq cümlələrdən ən azı birinin tərkibində vergül işlənibsə) nöqtəli vergülün qoyulmasını qeyd etməmişdir. Məlumdur ki, qarışıq tipli mürəkkəb cümlə dedikdə biz elə cümlələri nəzərdə tuturuq ki, orada həm tabesizlik, həm də tabelilik əlaqəsi olsun. Baş cümləyə bağlanmış bir neçə həmcins budaq cümlə isə fərqlidir, yəni burada yalnız tabelilik əlaqəsi mövcuddur. Z.Budaqovanın monoqrafiyasında isə bu detalların heç birinə diqqət yetirilməmişdir.

Başqa bir fərqli yanaşmaya diqqət edək. Ə.Əbdullayev qaydalara aid bir neçə nümunə verərkən həmin nümunələr arasında nöqtəli vergül qoymuşdur:

"b) birinci komponentlə ikinci arasında səbəb- nəticə əlaqəsi olan tabesiz mürəkkəb cümlə:

Yox, sən xain adamsan, şələ-şüləni yığışdır, buralarda izini- tozunu görməyim (M.İbrahimov); Qaranlıq məni boğurdu, əl atırdım, dəmirə dəyirdi (B.Bayramov); Barmağı üzüyə ilişəndə gözləri iriləndi, utanıb əlimi çəkmək istədim, buraxmadı (B.Bayramov)" [1, səh.190].

Göründüyü kimi, ardıcıl olaraq üç cümlə misal gətirilmiş və bu cümlələrin arasında nöqtəli vergül qoyulmuşdur. Müəllif, digər dilçilərdən fərqli olaraq, hətta bunu qaydaya çevirmişdir: "Qrammatikada misal gətirilən cümlələr

arasında da vergül qoyulur" [1, səh.415]. Verilən nümunələrin bu cür formalaşdırılmasına bir çox dilçilik ədəbiyyatında [8,13,14,15] rast gəlirik. Yalnız SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşr etdiyi kitabda bir neçə cümlə misal gətirilirsə, onların hamısı abzasdan başlayır və sonuncuda nöqtə qoyulur. Z.Budaqovanın monoqrafiyasında da bu formatdan istifadə edilmişdir. Bu da bir daha sübut edir ki, müəllif həmin kitaba istinad etmişdir [3, səh. 68; 69].

Əlbəttə, dilçilərin mütləq əksəriyyəti nümunələri verərkən nöqtəli vergüldən istifadə etmişlər. Bu cəhətdən Z.Budaqova və onun istifadə etdiyi mənbə azlıqda qalır. Buna baxmayaraq, biz bolşevik qanunlarından çıxış edib "çoxluq haradadırsa, həqiqət də oradadır" deyə bilmərik. Dilçilikdə bu prinsip yetərli deyil, burada aparıcı rol məntiqindir.

Fikrimizcə, nöqtəli vergüldən sonra cümlənin böyük hərflə yazılması ağlabatan deyil — bu bir. Düzdür, durğu işarələrindən istifadə prosesində məntiqə sığmayan belə uyğunsuzluqlara rast gəlirik. Tutaq ki, bölgü sıralarını kiçik hərflə başladıqda cümlə bitirsə və ondan sonra yeni cümlə gəlsə, yeni gələn cümlədən əvvəl nöqtə qoyulur, halbuki bölgü sırasının sonunda nöqtəli vergül qoyulur. Yəni **nöqtə > qoşa nöqtə > nöqtəli vergül** bərabərsizliyi pozulur. Əgər başqa çıxış yolu yoxdursa, durğu işarələrinin işlənməsi zamanı məntiqin pozulması məqbul sayıla bilər. Yuxarıda göstərdiyimiz halda isə çıxış yolu vardır, yəni misalları yeni sətirdən verib hər bir cümlənin sonunda nöqtə işarəsi qoymaq mümkündür. Digər tərəfdən, nümunə kimi verilmiş bir neçə cümlə, çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdən fərqli ola-

raq, bir- biri ilə sintaktik- semantik əlaqədə deyil. Ona görə də Z.Budaqovanın və onun istinad etdiyi mənbənin mövqeyini daha doğru hesab edirik. Əlbəttə, heç kim iddia edə bilməz ki, sadalanan əsərlərdə (həm milli, həm də rus dilçiliyi sahəsində) nöqtəli vergülün qoyulması üçün tələb edilən bütün məqamlar öz əksini tapmışdır. Ona görə də biz durğu işarəsinin bu növünə ümumiləşdirici tərif vermək fikrinə gəldik. Verəcəyimiz tərifin ümumiləşdirici xarakter daşmasına baxmayaraq, onun nisbi adlandırmağı daha doğru hesab edirik. Aşağıda tanış olacağımız nümunələr belə deməyə əsas verir:

I. IX sinfin riyaziyyat dərslində [9] 259(a)-cu misalın cavabı belə verilmişdir: $(7, 3); (-3, -\frac{1}{3})$. Biz görürük ki, x və y -in birinci iki qiyməti ilə ikinci iki qiyməti arasında nöqtəli vergül qoyulmuşdur, çünki bunların hər biri qiymətlər qrupudur. Birinci qiymətləri təşkil edən komponentlər isə bir- birindən vergül vasitəsilə ayrılmışdır ki, bu da cavabın düzgün başa düşülməsinə (semantik funksiya) kömək edir. Rasional yanaşmadır, çünki hər bir səviyyəyə uyğun durğu işarəsi işlənmişdir. Riyaziyyatçıların durğu işarələrindən necə düzgün istifadə etdiyini yuxarıdakı nümunədə aydın müşahidə etmək olur. Çox güman ki, keçmiş ənənənin təsiri öz rolunu oynamışdır. Bəs dilçilər məsələyə necə yanaşırlar? Ona görə növbəti nümunələrə nəzər salaq:

II. *Hansı qoşmalar bir-biri ilə yalnız cümlə daxilində sinonimlik təşkil edir?*

1. Qədər 2. Qeyri 3. Dək 4. Doğru
5. Sonra 6. Əvvəl 7. Bəri 8. Başqa

Düzgün cavab: B) 1,3,2, 8 [2, səh.90].

Məlumdur ki, qədər, dək qoşmaları bir, qeyri və başqa qoşmaları isə digər sinonimik qrup yaradır. Lakin cavabın formatından belə başa düşmək olur ki, yuxarıdakı qoşmaların hamısı bir-biri ilə cümlə daxilində sinonimlik təşkil edir. Ona görə də bir-biri ilə cümlə daxilində sinonimlik təşkil edən iki qoşma digər ikisindən nöqtəli vergül vasitəsilə ayrılmalı idi, yəni bu şəkildə: 1,3 ; 2,8.

III. *Bölüşdürmə bağlayıcıları*: *gah, gah da, ya, ya da, istər, istərsə də* [7, səh.124].

Bağlayıcıların təqdimat formatından da belə başa düşülür ki, burada altı bağlayıcıdan söhbət gedir. Bu isə növbəti yanlış fikirdir, çünki üç bağlayıcı verilmişdir. Əslində, burada da bağlayıcı qrupları təqdim edilmişdir. Həmin qruplar üç yerə bölünür və qruplar yenə də bir-birindən nöqtəli vergül vasitəsilə ayrılmalı idi, yəni bu şəkildə: *gah, gah da; ya, ya da; istər, istərsə də*. Aydın məsələdir ki, hər bir qrupu təşkil edən seqmentlər isə bir-birindən vergüllə ayrılmalıdır. Beləliklə, II və III nümunədə durğu işarəsindən istifadə zamanı başlıca prinsip — məna və fikrin çatdırılması nəzərdən qaçmışdır.

Yuxarıdakı nümunələrdən sonra nöqtəli vergülə tərif verə bilərik:

Hərf, söz, ifadə, cümlə, rəqəm və ya digər simvollar, eyni zamanda mü-rəkkəb konstruksiyalı cümlələri təşkil edən sintaktik-semantik strukturlar bəzən genişlənərək qrup təşkil edir. Qruplardan birinin və ya bir neçəsinin daxilində vergül işarəsi işlənirsə, belə qruplar bir - birindən nöqtəli vergül vasitəsilə ayrılır.

Qeyd. Ola bilər ki, qrup bir elementdən ibarət olsun. Buna baxmayaraq,

o təkliddə digər qruplardan fərqləndiyi üçün nöqtəli-vergül vasitəsilə ayrılır. Ona görə də belə hallarda nöqtəli vergülün ayırıcı və fərqləndirici funksiyalarını bir-birindən seçmək mümkün deyil.

Nümunələr:

Verilmiş saitləri qalın və incə olmaqla qruplaşdırın: a, i, ö, ə, u,ı, o,ü, e.

Cavab: a,ı, o, u; e, ə, i, ö,ü.

Yaxud:

Aşağıda verilmiş riyazi simvolları qruplaşdırın:

$\sqrt{\quad}, <, \int, \{ \}, \times, \geq, ()$,

Cavab: $\sqrt{\quad}; <, \geq; \int; \{ \}, ()$.

Verilmiş cavabda 4 qrup simvol öz əksini tapmışdır və bunlar bir-birindən nöqtəli vergül vasitəsilə ayrılmışdır. Kök və inteqral işarəsi təkdir, müqayisə və mötərizə işarələri iki simvoldan ibarət göstərilmişdir. Deməli, yenə də nöqtəli vergül qruplar arasında ayırıcı funksiyanı yerinə yetirə bilər. Göründüyü kimi, qrupu təşkil edən elementlərin sayı birdən artıq olmaya bilər, lakin digər qruplardan fərqləndiyi üçün təkliddə qrup təşkil etmiş olur.

Biz Z.Budaqovanın monoqrafiyası və akademiyanın nəşrində nöqtəli vergül üçün verilmiş 6 situasiyadan başqa, təqribən, bir o qədər də əlavə etdik. Biz çalışdıq ki, tərifdə nöqtəli vergülün işlədilməsi məqamları kifayət qədər öz əksini tapsın, lakin istisna halların həm indi, həm də gələcəkdə ola biləcəyinə heç bir zəmanət yoxdur. Ona görə də nöqtəli vergülün qoyulmasını Z.Budaqovanın 6 paraqrafı ilə məhdudlaşdırma bilmərik. Yuxarıda verdiyimiz nümunəyə oxşar elə yeni hallar meydana çıxa bilər ki, həmin situasiya mütləq nöqtəli vergül tələb edə bilər. Belə bir cümlə verilmişdir:

Kənddəki mağazada 3 ▲ 5 manata

rezin ayaqqabı almaq olar.

Biz üçbucaq işarəsinin yerinə həm vergül, həm tire, həm də nöqtəli vergül qoya bilərik. Durğu işarəsinin qoyulmasından asılı olaraq çatdırmaq istədiyimiz fikir dəyişər. Vergül olarsa, belə çıxır ki, ayaqqabının qiyməti üç manat yarım, yəni tam ədədlə ifadə olunmamışdır (burada riyazi işarə ilə durğu işarəsi üst-üstə düşür); tire qoyulsa, ayaqqabının qiyməti 3,4 və ya 5 manat olar; nəhayət, nöqtəli vergül qoysaq, belə başa düşülər ki, kəndin mağazasında iki növ rezin ayaqqabı vardır: 3 manata və 5 manata. Yəqin ki, fikrim oxuculara çatdı: son nümunə nöqtəli vergülə verilmiş tərifin çərçivəsini aşdı; çünki burada işarə qruplar deyil, sadəcə, iki rəqəm arasında qoyulmuşdur. Yuxarıdakı tərifdən sonrakı qeyd məhz bu və buna oxşar ehtimalları nəzərə alaraq verilmişdir.

Demək istəyirik ki, nöqtəli vergüldən istifadə olunmasına dair Z.Budaqovanın verdiyi 6 paragrafın heç biri yuxarıda verilmiş tərifin təsir dairəsindən kənara çıxa bilmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzən dilçilər bədii əsərlərdə yanlış işlədilmiş durğu işarələrinin təsiri altına düşərək yeni "qaydalar" müəyyən etməyə cəhd edirlər. Ə.Abdullayev yazır: "Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mənə əlaqəsi zəif olur, beləliklə, fasilə artır və nöqtəli vergül qoymaq lazım gəlir. Bu, əsasən, qoşulma (...) əlaqəsində olur" [1, səh. 215].

Sonra isə müəllif etiraf edir ki, qoşulma əlaqəsində vergül qoyulan hallar daha çoxdur. Belə çıxır ki, nöqtəli vergül ilə vergülün arasında heç bir sərhəd yoxdur. Ona görə də hər hansı durğu işarəsinin qoyulmasına dair qaydaları

təqdim edərkən istinad edilən bədii nümunənin mötəbərliyinə zəmanət yoxdur, çünki bütün ədəblər punktuasiya qaydalarına tələb olunan şəkildə əməl etmirlər. Oxşar yanlışlığı başqa bir mənbədə də görürük: "Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibində hər hansı bir vergül işarəsi olan cümlədə yəni bağlayıcısından əvvəl nöqtəli vergül qoyulur".

1. *Mənim bir yaşıl maykam var idi, yəni o, haçansa yaşıl olmuşdur (Elçin) [2, səh.591].*

Məlumdur ki, **o**, **bu** əvəzliyindən sonra vergülün qoyulması müxtəlif zamanlarda fərqli şəkildə təqdim edilmişdir. Son zamanlar isə əsas tələb budur: 1) **o** və **bu** əvəzlilikləri mübtədə rolunda çıxış etsin; 2) onlardan sonra isim, sifət, say, əvəzlik, zərf kimi nitq hissələrindən biri gəlmiş olsun. DİM əvəzlikdən sonra gələn sözlərin sırasına feili sifəti də əlavə etmişdir. Yenə də nümunələr əsasında müqayisələr aparaq və verilən tərifin nə dərəcədə düzgün olduğunu müəyyən edək.

1. *O, kitab sərgisində iştirak etməyə xoşlayır.*

2. *Bu çox sevinir.*

3. *O yaxşı dost axtarır.*

4. *O səndən çox çalışır.*

5. *O, oxuyana qiymət verən adamdır.*

Mövcud qaydaları nəzərə alsaq bütün cümlələrdə **o** və **bu** əvəzliliklərindən sonra vergül qoyulmalıdır. Biz vergüllərdə öz baxış bucağımıza əsaslanaraq işlətməmişik. 1 və 5-ci cümlədə vergülün qoyulmasını ona görə zəruri hesab edirik ki, vergül qoyulmasa, əvəzlik özündən sonra gələn sözü təyin edər və buna görə cümlədə fikir dəyişər. 2-4-cü cümlələrdə isə əvəzliliklərin özündən sonra gələn sözü

təyin etmək imkanı yoxdur, yəni bu cümlələrdə əvəzliyin mövqeyi aşağıdakı cümlələrdən heç də fərqlənmir:

6. *O həm oxuyur; həm işləyir.*

7. *Bu ki insan deyil.*

Müəlliflər verilmiş son iki cümlədə (6 və 7) **o**, **bu** əvəzliyindən sonra vergülün qoyulmamasını məqbul sayırlar. Müqayisə apardıqda görürük ki, 2-4, 6 və 7-ci cümlələrdə **o**, **bu** əvəzliliklərinin dispoziyası heç də bir-birindən fərqlənmir, yəni hamısında əvəzlik özündən sonra gələn sözü təyin edə bilmir və cümlənin sintaktik-semantik quruluşunda heç bir dəyişiklik əmələ gəlmir. Onda sual olunur: fərqli yanaşmalar nədən ötrüdür? Bu həm didaktik cəhətdən ziyanlıdır — öyrənmə prosesinə mənfi təsir edir, həm də punktuasiyanın qrammatik prinsipini pozur.

Nisbətən fərqli yanaşmanı professor B.Xəlilovun kitabında görürük. Müəllif mübtədə rolunda çıxış etmiş **o** və **bu** əvəzliliklərindən sonra əvəzlik, zərf, feil və köməkçi nitq hissələri gələrsə, sonunculardan əvvəl vergül qoyulmasına etiraz edir [5, 402].

V.Dumanovlu və İ.Əsgər də bu məsələdə öz mövqeyini ortaya qoymuşlar. Onların verdiyi qayda isə qaneedicidir deyil: "**O**, **bu** əvəzliyi cümlədə mübtədə funksiyasında çıxış etdikdə istisna halları nəzərə almaqla, onlardan sonra vergül qoyulur. Məsələn: ...o, bir həkim diqqəti ilə yenidən uşaqlara baxdı" [5, 45].

İstisna hallar nədir — məlum deyil. Elm konkretlik sevir. Bu qeyri-müəyyənlik bir yana qalsın, müəlliflərin gətirdiyi nümunə göstərir ki, onlar **bir** sayı ilə **bir** ədatını fərqləndirə bilməmişlər. Verilmiş nümunədə **bir** ədatdır və hamı tərəfindən

qəbul edilmiş qaydaya görə, **o**, **bu** əvəzliyi mübtədə rolunda çıxış edərsə və onlardan sonra köməkçi nitq hissəsi gələrsə, həmin əvəzliliklərdən sonra vergül qoyulmaz.

O, **bu** əvəzliliklərindən sonra vergülün qoyulması qaydası Z.Budaqova tərəfindən fərqli müəyyən edilmişdir, lakin burada da bizi qane etməyən müəyyən nüanslar vardır. Onun verdiyi qaydaya görə, "**o** və **ya** bu əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədə isim, sifət və ya say ilə ifadə olunan cümlə üzvündən əvvəl gələrsə, ondan (mübtədədən) sonra vergül qoyulur" [3, 41].

Hesab edirik ki, yuxarıda sadaladığımız müəlliflər tərəfindən **o** və **bu** əvəzliyindən sonra vergülün qoyulması qaydasının müəyyən edilmə metodu düzgün deyil, çünki bu qaydaların heç biri hər zaman işlək deyil. Aşağıdakı misallarda Z.Budaqovanın müəyyən etdiyi qayda işləmir:

1. *O dəftər aldı.*

2. *O beş kitab aldı.*

3. *O qırmızı qələm aldı.*

Məsələ burasındadır ki, verilmiş nümunələrdə vergülün qoyulması üçün nə intonasiya, nə də məna cəhətdən zərurət vardır.

Başqa bir nümunə: Deyək ki, **o**, **bu** mübtədə rolunda çıxış edərsə və ondan sonra feil sifət gələrsə, vergülün qoyulmasına ehtiyac duyulur:

Bu gülən oğlandır.

Əgər **bu** əvəzliyindən sonra vergül qoysaq, cümlə üzvləri vergülsüz cümlədə olduğundan fərqli şəkildə dəyişər.

Müəllif qeyd hissəsində də yazır ki, "**o** şəxs və **bu** işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədə əvəzlik, feil, zərf və kö-

məkçi nitq hissələrindən əvvəl gələrsə, ondan (mübtədadan) sonra vergül qoyulmaz" [3, 41].

Göründüyü kimi, məlum əvəzlərdən sonra zərfin iştirakı ilə bağlı Z.Budaqova və B.Xəlilov eyni mövqeni bölüşürlər, yəni bu zaman *o* və *bu* əvəzliyindən sonra vergülün qoyulmasını uyğun hesab etmirlər. Buna baxmayaraq, bəzən elə hallar yaranır ki, bu qayda da işləmir.

1. *O gecə gəldi.*

2. *Bu axşam getdi.*

Bu cümlələrdə vergülün qoyulması müəllifin fikrindən asılıdır, yəni vergül həm qoyula bilər, həm də əksinə. Bir sözlə, müəlliflərin iddiasının əksinə olaraq, yuxarıda verilmiş cümlələrdə *o* və *bu* əvəzliyi mübtədə rolunda çıxış edərsə, vergül qoyulmalıdır.

Ümumiyyətlə, qaydaların müəyyən edilməsində yuxarıda qeyd olunmuş metod heç bir halda özünü doğrulda bilmir, çünki yeni-yeni situasiyalar meydana çıxır və qaydanın təsir gücü itir. Bu problemin həlli ilə bağlı cavabı Q.Kazımovun kitabında tapırıq. Hesab edirik ki, onun müəyyən etdiyi düstur bütün zamanlar üçün aktualdır. Burada diqqəti cəlb edən təkə qaydanın təsir dairəsinin geniş olması deyil, həm də bu qaydanın böyük didaktik əhəmiyyətə malik olmasıdır. Əgər ona qədər verilmiş qaydalar əzbərçi xarakteri ilə (sonra isim, sifət, say, zərf gələrsə) seçilirsə, Q.Kazımovun müəyyən etdiyi qayda şagirddən qrammatikanı bilməyi tələb edir. Belə olduqda şagird cümlənin semantikasını anlaya bilir, bununla da vergüldən istifadə olumasını öz təfəkkürü sayəsində müəyyən edir. Kurikulum təhsil proqramının tələbi də məhz bundan ibarətdir.

Q.Kazımov yazır: "Nəhayət, mənə qarışan yerlərdə də vergül qoyulur ki, mənə dolaşmasın:

O arabaçı, Kərimi axtarır. Yaxud: O, arabaçı Kərimi axtarır" [8, səh.416].

Diqqət edin, əvvəlki müəlliflərdən fərqli olaraq, burada əvəzlikdən sonra hansı nitq hissəsinin gəlməsi önəmli deyil.

Hesab edirik ki, bu düstur *o* və *bu* əvəzliyindən sonra vergülün qoyulması hallarının hamısına aiddir.

Mənə qarışan hallar *o* zaman baş verir ki, *o*, *bu* əvəzliyi özündən sonra gələn sözü təyin etmiş olsun. Beləliklə, yuxarıdakı nümunə istisna halların olduğunu sübut edir. Buna görə də Qəzənfər müəllimin sadə şəkildə verdiyi tərif ən universal qayda hesab edirik, çünki dilin mürəkkəbliyini nəzərə alsaq, istisna deyil ki, biz daha yeni situasiyalara rast gələ bilərik, amma bu situasiyaların heç biri professorun müəyyən etdiyi qaydanın təsir dairəsindən kənara çıxa bilməz. Ona görə hesab edirik ki, bu tərif dərsləklərdə öz əksini tapmalı və imperativ bir qayda kimi hamı ona əməl etməlidir. Düzdür, həmin tərif təkə *o* və *bu* əvəzliyinə aid deyil, universal xarakter daşıyır. Bu da həmin qaydanın üstünlüyündən xəbər verir.

Yuxarıda söylədiklərimiz mahiyyət etibarilə Qəzənfər müəllimin yanaşması ilə üst-üstə düşür, yəni məlum əvəzlərin özündən sonra gələn sözü təyin etmək ehtimalı yoxdursa və bu, cümlənin sintaktik-semantik quruluşunda dəyişikliyə səbəb ola bilmərsə, deməli, vergülün qoyulmasına heç bir ehtiyac qalmır.

İndi isə nöqtəli vergülün qoyulması ilə bağlı məsələnin üzərinə qayıdaq. Deməli, yuxarıda verilmiş I cümlədə

(*mənim bir yaşıl maykam var idi; yəni o, haçansa yaşıl olmuşdur*) vergül yersiz işlənmişdir və bu səbəbdən ikinci fərqləndirməyə (nöqtəli vergülə) ehtiyac da yoxdur. Məhz bu səbəbdən həmin cümlədə nöqtəli vergülün qoyulması düzgün deyil. Cümlə *Mənim bir yaşıl maykam var idi: yəni o haçansa yaşıl olmuşdur* şəklində formalaşmalı idi. Ən başlıcası, aydınlaşdırma qoşa nöqtə ilə ifadə olunur. Deməli, nöqtəli vergülə ehtiyac qalmır.

Fikrimizi isbat etmək üçün professor Q.Kazımovdan daha bir sitat: "Nöqtəyə yaxın fasilə olduqda da (həmcins üzvlər olmadan) tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında nöqtəli vergül qoyula bilər: *Əmir hələ yatağından qalxmamışdı; o, gecəki sərxoşluğun xumarlığı altında nazlanırdı*" (Ordubadi) [5, səh. 485].

Verilmiş nümunədə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında nöqtəli vergül qoyulmuşdur, çünki komponentlərin birinin (2-cisinin) tərkibində vergül işarəsi işlənmişdir və bu, qaydalara uyğundur (o əvəzliyinin özündən sonrakı sözü təyin etmək ehtimalı ola bilər). Müəllif isə burada nöqtəli vergülün qoyulmasının səbəbini komponentlər arasındakı fasilənin nöqtəyə yaxın olması ilə izah edir. Aydın məsələdir ki, nöqtəli vergülün fasiləsi vergüldən fərqlidir. Ona görə Qəzənfər müəllimin dediyində həqiqətə uyğun olmayan heç nə yoxdur. Burada, sadəcə, formal cəhət nəzərə alındığı üçün təyinedici qayda sayıla bilməz. Ona görə də durğu işarəsinin qoyulub-qoyulmamasını fasilənin az və ya çox olmasının öhdəsinə buraxmaq düzgün deyil. Biz yuxarıda göstərmişik ki, dominant rol məna funksiyasıdır,

intonasiya yalnız o hallarda başlıca rol oynayır ki, cümlənin sintaksisində dəyişiklik ehtimalı olsun. Həmin mövqedən çıxış etsək, fasilə olmayan məqamlarda da gərək durğu işarəsi qoyaq və ya əksinə. Digər tərəfdən, belə qayda ona görə işlək deyil ki, o, durğu işarəsinin qoyulmasında imperativliyi aradan çıxarır. Bu da öz növbəsində punktuasiyada fərariyyət üçün şərait yaratmış olur.

Həm Ə. Abdullayev, həm də Q. Kazımov nöqtəli vergülə tərif verərkən onun nöqtə ilə vergül arasındakı fasiləni ifadə etməsini önə çəkirlər. Qoşa nöqtə haqqında isə danışarkən yenə də müəlliflər fasilənin diapozonu deyil, qoşa nöqtənin məna cəhətini — aydınlaşdırma bildirməsini diqqətə çatdırırlar. Deməli, fasilə etibarilə vergüllə nöqtə arasında olan durğu işarələrinin birini intonasiya, digərini isə məna cəhətdən qiymətləndirirlər. Bir sözlə, prinsipdə vahidlik pozulur. Beləliklə, nöqtəli vergüllə qoşa nöqtə arasındakı intonasiya fərqi oxucular üçün müəmmal qalır.

Əgər eyni tipli intonasiya ilə deyilən ikikomponentli mürəkkəb cümlənin (çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin tərkibində də müxtəlif tipli intonasiya ilə bir-birinə bağlanan hissələr ola bilər) komponentlərindən biri vergül vasitəsilə genişlənmişsə, təbii, qeyd olunduğu kimi, komponentlər arasında nöqtəli vergül qoyulmalıdır.

Ə. Abdullayev daha sonra bölgü sıralarının bir-birindən nöqtəli vergüllə ayrılmasını mütləq bir qayda kimi göstərir, halbuki bölgüləri təşkil edən sıralar sadədirsə, nöqtəli vergül yox, sadəcə, vergüldən istifadə edilir. Müəllif həmin vacib cəhəti nəzərə almır, bu isə vergüllə nöqtəli vergül arasındakı prin-

sipial fərqi danmaq deməkdir.

İnsan:

- *ədalətli,*
- *mərhəmətli,*
- *prinsipial,*
- *səxavətli olmalıdır.*

Rozental yazır: "Əgər sadalanan rubrikalar müstəqil cümlələdirsə və bu cümlələrin daxilində durğu işarələri varsa, onlar bir-birindən nöqtəli vergüllə ayrılır [24, səh. 309].

Başqa bir mənbədə göstərilir: "Sadalanan sıralar müstəqil cümlələr deyilsə, lakin onlar kifayət qədər genişlənilib və heç olmasa, birinin içərisində vergül varsa, bu sıralardan sonra (sonuncudan başqa) nöqtəli vergül qoyulur" [12, səh. 135].

Aşağıda verilən nümunədəki sıralardan birinin içərisində vergül işarəsi vardır:

Mal-qara ötürənlər:

- 1) *mal-qaranı asfalt və sement-beton örtüklü yollarla ötürməməlidirlər;*
- 2) *sutkanın qaranlıq vaxtında və məhdudiyətli görünmə şəraitində, dəmir yollarından, yolların, küçələrin, meydanların və bu məqsəd üçün xüsusi olaraq ayrılmayan yerlərindən, habelə yolun hərəkət hissəsindən mal-qaranı ötürməməlidirlər;*

3) *mal-qara sürüsünü yoldan son dərəcə diqqətli nəzarət etməklə ötürməlidirlər.*

(Yol hərəkəti qaydalarından)

Bu yanlışlıq Z.Budaqovanın da monoqrafiyasında təkrarlanıb. Belə ki, nümunə kimi verilmiş beş sıranın heç birində sıradaxili vergül yoxdur [3, səh. 73]. Düzdür, sıralar kifayət qədər genişləndirilmişdir, lakin onları təşkil edən seqmentlər bir-biri ilə vergüllə deyil,

bağlayıcılar vasitəsilə əlaqələnməmişdir. Bu isə sıraları nöqtəli vergüllə fərqləndirməyə əsas vermir.

Hissələrin tərkibində məhz vergül işləndiyi üçün sintaktik-semantik konstruksiyaları bir-birindən nöqtəli vergül vasitəsilə fərqləndirməyə ehtiyac yaranır, yəni fərqli dil vahidlərini fərqli durğu işarələri bir-birindən ayırır.

Yuxarıdakı nümunədə isə bölgü sıraları yalnız sözlərdən təşkil edilmişdir, ona görə də onları nöqtəli vergüllə bir-birindən ayırmaq yersizdir.

Durğu işarələrinin işlənməsi zamanı iki hal müşahidə edirik: elə durğu işarəsi vardır ki, mövcud kontekstdə onu əvəz edə biləcək digər işarə yoxdur. Əksər hallarda belə olur. Elə situasiya da vardır ki, durğu işarələrinin qoyulmasında variantivlik mümkündür. Nöqtəli vergüldən istifadə qaydaları da imperativ deyil, ona görə də bəzən bu qayda pozulur. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

Onda bütün yuxuları çin olacaq, xəyalları reallaşacaq, arzuları, istəkləri həyata keçəcəkdir.

Burada bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlə üç komponentdən ibarətdir. Sonuncu komponentin tərkibində həm-cins üzvlər vardır və bunlar bir-birindən vergüllə ayrılmışdır. Deməli, tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentləri fərqləndirmək üçün zərurət yaranmışdır, yəni cümlə "Onda bütün yuxuları çin olacaq; xəyalları reallaşacaq; arzuları, istəkləri həyata keçəcəkdir" şəklində olmalı idi.

Heç şübhəsiz, biz təcrübədən çıxış edərək nöqtəli vergülün imperativ durğu işarəsi olmaması barədə mülahizə yürüdüürük. Əsaslandığımız mənbə isə yenə də əvvəldə qeyd etdiyimiz məsələdir: bir sıra

qələm sahiblərinin punktuasiya qaydalarına yetərincə riayət etməməsi.

Başqa nümunə:

O gün hamının yadında idi: soyuq qış günü idi, müharibə-filan olmasa da, rayondan xeyli cavan gedirdi (S.Əhmədov).

Bu cümləni Q.Kazımov aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə misal gətirmişdir. Oradaca qeyd etmişdir ki, bu cümlədə mübtəda aydınlaşdırılır [8, səh. 295]. Mübtəda aydınlaşdırsa, deməli, bu cümlədə tabesiz mürəkkəb cümlənin əlamətlərinin olmasına baxmayaraq, o həm də mübtəda budaq cümləsidir. *Nə o gün hamının yadında idi?* sualına asanlıqla budaq cümlələr cavab verir. Burada iki budaq cümlədən birinin tərkibi genişlənməmişdir, yəni 2-ci budaq cümlə baş və qarşılaşdırma budaq cümləsinə parçalanmışdır. İndi aşağıda verilmiş nəzəri məlumatlara istinad edib məlum cümlədə durğu işarəsinin qüzgün qoyulub-qoyulmamasına baxaq.

Ə.Abdullayevin [1, səh. 415, d)] və Rusiya Elmlər Akademiyasının nəşr etdiyi kitabda 132-ci paragrafın [11] tələbinə görə genişlənməmiş həmcins üzvlər arasında nöqtəli vergül qoyulur. Verilmiş nümunədə baş cümləyə iki həmcins budaq cümlə bağlanmışdır. Həmcins budaq cümlələrdən birinin (sonuncunun) tərkibində vergül işarəsi işlənmişdir. Qaydaları nəzərə alsaq, cümlə belə formalaşmalı idi:

O gün hamının yadında idi: soyuq qış günü idi; müharibə-filan olmasa da, rayondan xeyli cavan gedirdi (S.Əhmədov).

Nöqtəli vergüldən istifadə punktuasiyada incə məqamlardan sayıla bilər.

Növbəti yazımızda da punktuasi-

yanın bu tip problemlə məqamlarından söhbət açacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. və b. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, 2007
2. Azərbaycan dili, TQDK, dərs vəsaiti, 2010
3. Budaqova Z. Azərbaycan dilində durğu işarələri, 1977.
4. Cəfərov N. Yazı mədəniyyətinin durğu işarələri, "Azərbaycan" qəzeti, 23 fevral, 2018-ci il.
5. Dumanovlu və İ. Əsgər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri, 2016
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), 2017
7. İsmayılov R. və b., Azərbaycan dili, VII sinif dərslik, 2008, səh.124)
8. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, 2007.
9. Riyaziyyat. Dərslik, Bakı, Çarşıoğlu, 2009)
10. Seyidov Y. və Əsədova T. Azərbaycan dili, 9-cu sinif üçün, Çarşıoğlu, 2005
11. Бабайцева В.В., Л. Ю. Максимов. Современный русский язык, 1987
12. Бабайцева В.В. Современный русский язык, 1987
13. К.И. Былинский и Д. Э. Розенталь. Трудные случаи пунктуации, М. 1965
14. Валгина Н.С. Трудные вопросы пунктуации, 1983
15. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка, 2002
16. Гвоздев. Современный русский литературный язык, М 1973
17. М. В. Ломоносов. Российская грамматика
18. Правила русской орфографии и пунктуации, Академия Наук СССР, 1956
19. Валгина, В. Н. Светлышева. Орфография и пунктуация, справочник, М. 2001
20. Пипченко Н.М. Справочник по пунктуации. Минск. БГУ 2009
21. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/18595/dur%C4%9Fu-i%C5%9Far%C9%99l%C9%99rinin->

у а з % С 4 % В 1 d а -
i % С 5 % 9 F 1 % С 9 % 9 9 n т % С 9 % 9 9 s i -
m % С 9 % 9 9 q a m l a r % С 4 % В 1 - h a q q % С 4 % В 1 n d a
. h t m

22. Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник Российская Академия Наук, М. 2007

23. Правила русской орфографии и пунктуации, Академия Наук СССР, М. 1956

24. Письмо А. П. Чехова Холопову от 11 марта 1913 года

25. Розенталь Д.Э. Русский язык. Орфография и пунктуация, М.2003

26. Розенталь Д. Э. Справочник по русскому языку. Пунктуация, 2002.

27. Шахматов А.А. . Синтаксис русского языка, М. 2001

28. Шапиро. Современный русский язык. Пунктуация, Просвещение, 1974

29. Шапиро А. Б. Основы русской пунктуации", М. 1955

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2019-cu il üçün abunə yazılışı davam edir.
Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q"; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda işə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ MÜƏLLİMİN BƏLƏDÇİLİK, ŞAĞIRDİN TƏDQIQATÇILIQ FƏALİYYƏTİ

Bilal HƏSƏNLİ,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi

Açar sözlər: yaradıcı yanaşma, standart, ədəbiyyat, dərs, müəllim, şagird, strategiya, təlim

Ключевые слова: творческий подход, стандарт, литература, урок, учитель, ученик, стратегия, обучение

Key words: creative approach, standard, literature, lesson, teacher, student, strategy, teaching

Ədəbiyyat fənn kurikulumunun tətbiqi ümumtəhsil məktəblərində təlimə yeni yanaşmanı zəruri etmişdir. Son illərdə kurikulumuna uyğun olaraq, V-XI siniflər üçün yeni nəsil “Ədəbiyyat” dərsliklərinin nəşri təlimin müasir metodik düşüncə müstəvisində təşkilinə zəmin yaratmışdır.

Təhsilin İnkişafına Dair Dövlət Strategiyasında qeyd edilir ki, son 30–40 il ərzindəki elmi-texnoloji tərəqqi, innovasiyalar və modernləşmə nəticəsində praktiki bilik və vərdislərlə zənginləşməyən, sırf nəzəri xarakter daşıyan təhsil öz fundamental əhəmiyyətini itirməkdədir. Bu baxımdan təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklərlə yanaşı, praktik bilik və bacarıqların, səriştənin vacibliyi önə çəkilir. Səriştə əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktiki fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. O, şəxsin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini təmin edir. Səriştəyə əsaslanan təhsil sosial-iqtisadi inkişafı daha effektiv xidmət göstərir. [1].

Müasir dərsliklərin metodik sistemi ədəbiyyat dərslərinin yeni təlim texnolo-

giyalarının tətbiqi ilə keçilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Bununla yanaşı, bilavasitə ədəbiyyat tədrisi üçün səciyyəvi olan, illərin sınağından çıxmış, müəllimlərimizin qabaqcıl təcrübəsinin nəticəsi kimi təqdir edilmiş müsbət cəhətləri, təlim metodlarının tətbiqi imkanlarını da qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Bu zaman müəlliflər haqlı olaraq, “vannadakı çirkli su ilə bərabər uşağı da atmamaq” (Martin Lüter King) qaydasına əməl etmişlər.

Müəllimin bələdçilik, şagirdin tədqiqatçılıq fəaliyyəti dərslərin bütün mərhələlərində özünü göstərir. Bu, ilk növbədə müəllimdən təlimin təşkilinə yaradıcı münasibətini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dərs mürəkkəb bir öyrənmə prosesidir. Burada xırda, ikinci dərəcəli məsələ yoxdur. Müəllimin hər sözü, fikri, sualı, tapşırığı təlimi və tərbiyəvi mahiyyətli olmalı, hər bir müasir dərslərin bitkin, addım-addım vahid məqsədə yönəlmiş strategiyasının olmasının zəruriliyi unudulmamalıdır.

Fəal/interaktiv, dərslərin, eləcə də digər təlim texnologiyalarının tətbiq olunduğu təlim prosesinin səmərəliliyi müəllimin

planlaşdırma və bələdçilik (fəsiləsiya) bacarıqlarından asılıdır. Müəllim dərslər bütünlük mərhələlərində görüləcək işləri əvvəlcədən dəqiq planlaşdırmalı, ciddi hazırlıq işləri görməlidir. Dərsə hazırlıq zamanı qarşıya qoyulan təlim məqsədlərinin (öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəetdirici məqsədlər) düzgün müəyyənləşdirilməsi, hansı idraki bacarıqlar üzrə iş aparılacağı (tətbiq etmək, tərkib hissələrinə ayırmaq, əlaqələndirmək, müqayisə etmək, ümumiləşdirmək, nəticə çıxarmaq və s.) aydınlaşdırılmalıdır. Təlimin məqsədləri müəyyənləşdirilərkən dərslər mövzu üzrə dərslər sistemində yeri, təlim materialının xarakteri, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsi nəzərə alınır.

Müəllim öyrəniləcək proqram materialının məzmununu, hansı təlim metodlarından istifadə ediləcəyini, dialoq, əməkdaşlıq, tədqiqat mühitini necə yaradacağını, hər mərhələdə qiymətləndirməni necə aparacağını dəqiq bilməlidir. Bu məqsədlə sual və tapşırıqlar, iş vərəqləri, qiymətləndirmə vərəqi və cədvəlləri, əyani, texniki vəsaitlər, əlavə mənbələr (ensiklopediya, sorğu kitabı və s.), testlər hazırlanır.

Dərsdə bələdçi kimi çıxış etmək üçün də müəllim bir sıra bacarıqlara malik olmalıdır. Bununla əlaqədar, müəllimin bütün şagirdləri diqqətlə dinləməsi, əməkdaşlıq şəraitində düşünməyə, tədqiqatçılıq fəaliyyətinə sövq etməsi, tərbiyəetdirici stimullaşdırması, problemin həllində dəstək verməsi, müxtəlif üsullarla rəğbətəndirməsi, səmimiyyət və ehtiram göstərməsi, tənqidi qeydlərini həssaslıqla çatdırması zəruridir. Bir çox müəllimlər yeni mövzu üzrə işi yekunlaşdırarkən şagirdlərdən soruşur: "Yeni mövzunu başa düşdünüz mü?" Sualın belə qoyuluşu

əslində yeni biliyin mənimsənilməməsinə, şagirdlərin günahkar olması qənaətini doğurur.

Müasir ədəbiyyat dərsləri yaradıcı tərbiyəetdirici dərslər olmalıdır. Yaddaş xarakterli sual və tapşırıqlar üzrə iş məqsəd deyil, yaradıcı müstəqi işlərə keçid üçün zəmin rolunu oynamalıdır. Müəllimin verdiyi sual, tapşırıqla bağlı şagirdlərin kütləvi şəkildə əllərini qaldırması, əllərin fəallığı hələ tamamilə tənqidi, yaradıcı tərbiyəetdirici fəallığı deyil. Bəlkə də bu, verilən sualın, tapşırığın asan olması, gücətan çətinlik səviyyəsinin gözlənilməsi ilə bağlıdır. Müşahidələrimiz göstərir ki, bəzi müəllimlər interaktiv təlimin, digər təlim texnologiyalarının məqsədyönlü tətbiqinin əhəmiyyətini lazımınca dəyərləndirmir, ənənəvi, tərbiyəetdirici yox, yalnız əllərin fəallığına, "gəl, dərslər danış" tələbinə əsaslanan təlimə üstünlük verir. Təhsilin İnkişafına dair Dövlət Strategiyasında qeyd edildiyi kimi, "əksər müəllimlərin tədris prosesində tətbiq etdiyi metodlar müasir tələblərdən geri qalır. Bir çox hallarda təhsilalanlara əldə etdiyi bilikləri tətbiq etmə və müstəqil yaradıcı düşünmə qabiliyyətləri aşılınır" [1].

Halbuki "təhsilin inkişafında mühüm irəliləyişlərə nail olmuş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsilalanın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir, fəal-interaktiv təlim metodları daha yüksək nəticələr verir. Həmin məqsədlə, davamlı olaraq mütərəqqi tədris metodlarının yaradılması və müəllimlərin sərəfəsini artırılması təhsil siyasətində mühüm yer tutur" [1].

Dərsə hazırlıq dövründə müəllim üçün metodik vəsaitdən, dərslərdəki təlim materialından bəhrələnmək keçilən

mövzu üzrə sual və tapşırıqlar sisteminə necə bəhrələnməyini, fərdi, cümlük, kiçik qrup, bütün siniflə birgə iş formalarından hansını seçəcəyini dəqiqləşdirməlidir.

Dərsdə müstəqil işin müxtəlif növlərindən istifadə imkanları da nəzərdən keçirilməli, iş vərəqləri tərtib olunmalıdır. Təcrübə göstərir ki, bu zaman dərsdə təlim materialının xarakterindən, reallaşdırılmaq üçün müəyyənləşdirilmiş standartlar və gözlənilən təlim nəticələrindən çıxış etmək lazımdır.

Əsərin məzmununun mənimsənilməsi və təhlili üzrə müstəqil işlər ardıcıl və sistemli təşkil edilməlidir. Bədii əsərin müstəqil işlər vasitəsilə təhlili zamanı şagirdlərin hansı bacarıqlara yiyələnməsini müəllim dəqiq bilməlidir. Müstəqil işlər ilk növbədə şagirdlərin mühakimə yürütmələri, yaradıcı fəaliyyət göstərmələri deməkdir. Bərpaedici və yaradıcı müstəqil işlər zamanı məktəbli bu istiqamətdə fəaliyyətinin məqsədini, məzmununu dəqiq bilməlidir. Şagird müxtəlif səviyyəli müstəqil işlərin icrası zamanı yeni cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə və əsaslandırılmasına nail olmalıdır. Lakin bu zaman müəllimin bələdçilik fəaliyyəti arxa plana keçməməlidir.

Şagirdlərə bilik və bacarıqların aşılanması müstəqil işlər vasitəsilə ardıcıl şəkildə reallaşdırılmalıdır. Yaradıcı yanaşma, nəzəri biliklərin tətbiqi zəminində təşkil edilən müxtəlif səviyyəli müstəqil işlər əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

1. Mətndəki tanış olmayan sözlərin müəyyənləşdirilməsi və mənasının lüğətlərdən, sorğu kitablardan aydınlaşdırılması;

2. Bədii əsərin müxtəlif formalarda

(yiğcam, geniş, yaradıcı) nəqil edilməsi;

3. Nüjetli əsərlərin hissələrə ayrılması, ad verilməsi, plan tərtibi;

4. Əsərin mövzusunun, qoyulmuş problemin, ideyanın müəyyənləşdirilməsi;

5. Obrazların nitqi, xarakteri, hərəkət və davranışlarının təhlili;

6. Eyni mövzu, problem, janr üzrə əsərlərin, ədəbi qəhrəmanların müqayisəli təhlili;

7. Əsərin bədii xüsusiyyətləri, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi, obrazlılığın artırılmasında rolunun aydınlaşdırılması;

8. Şifahi təqdimatların hazırlanması, esse və inşaların yazılması;

Şagirdlərin müstəqil işi ilə bağlı sual və tapşırıqlar hazırlanarkən bədii əsərlərin növ və janr xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Lirik növün ayrı-ayrı janrlarının tədrisində aşağıdakı məqamlara xüsusi diqqət yetirilir: Lirik əsərdə öz əksini tapmış düşüncələrin, hiss və duyğuların duyulmasını, dolğun dərk edilməsinə nail olmaq, ifadəli oxu bacarıqlarının konkret əsər üzərində tətbiqi, mətnin poetik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması.

Müstəqil iş üçün sual və tapşırıqlar müəyyənləşdirilərkən nəzərə alınmalıdır ki, lirik əsərlərdə bədii sözlün, poetizmin çoxmənalılığına diqqət yetirmək zəruridir. Lirik mətnə melodiya, ritm müəllif niyyətinin çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu məqsədlə müstəqil işin müxtəlif növlərindən məqsədyönlü istifadə zəruridir. Ən yaxşı sənət əsərlərində dövrün, zamanın vacib və apancı problemləri ümumiləşdirilir, bəşəri ideyalar təbliğ olunur, yüksək insani hisslər qələmə alınır, yaddaqalan, dolğun xarakterlər yaradılır. Məhz bu cür əsərlər yüksək bədii təsir

gücünə malik olur. Belə əsərləri oxumaq, öyrənmək mənəvi ehtiyaca çevrilir, oxucunu - şagirdi daxilən zənginləşdirir.

Epik növə aid olan nağıl, təmsil, hekayə, povest, roman kimi əsərlər öyrənilərkən hər janrın özünəməxsus xüsusiyyətləri, əhvalat və hadisələrin əks etdirilməsində təhkiyəyə üstünlük verilməsi, təhkiyəçinin həm sənətkarın özü, həm də ədəbi qəhrəmanın ola bilməsi nəzərə alınmalıdır. Bu cəhətlər, eləcə də epik əsərlərdə həyat hadisələrinin əhatəli əks etdirilməsi məqsədilə yeri gəldikcə təsvir və tərənnümdən də istifadə olunduğu müstəqil iş səciyyəli sual və tapşırıqlarda öz əksini tapmalıdır.

Sənətkarın mövqeyinin, oxucuya, tamaşaçıya çatdırmaq istədiyi fikrin digər ədəbi növlərin janrlarına nisbətən daha çox gizli olması dramatik növün janrlarının öyrənilməsində çətinlik məqamlardandır. Dramatik əsərlərin, dram, komediya, faciənin tədrisində müəllifin qaldırıldığı problemlərin, başlıca konfliktin müəyyənləşdirilməsi, ədəbi qəhrəmanların nitq xüsusiyyətləri, dialoq və monoloqların, remarkaların düzgün, dolğun qavranılması, təhlili və dəyərləndirilməsinə ciddi diqqət yetirilməlidir.

Müəllimin bələdçilik və planlaşdırma bacarığı özünü kiçik qruplarla iş, eləcə də digər iş formalarının tətbiq olunduğu dərstdə şagirdlərin fəallıq, əməkdaşlıq səviyyəsinə nəzarətdə də özünü göstərir. Burada da bəzi məqamlara diqqət yetirmək lazım gəlir. Məsələn, kiçik qruplarda iş vərəqləri üzrə sual və tapşırıqlarla bağlı təqdimat hazırlanarkən şagirdlərin, əməkdaşlıq etmək, fəallıq səviyyəsi izlənilməli, tədqiqat prosesinə müdaxilə etmədən özünün əvvəlcədən hazırladığı qiymətləndirmə vərəqində həm fəal, həm də

müşahidəçi kimi çıxış edən məktəblilərlə bağlı qeydlər aparılmalıdır. Zəruri hallarda bəzi şagirdlərə qrupda ümumi araşdırmaya öz töhfəsini verməsi üçün istiqamət verilməlidir. Bu, istər qrup işinin, istərsə də fərdi qiymətləndirmənin obyektivliyini təmin etmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Kiçik qrupların təqdimatlarının dinlənilməsi, müzakirəsi zamanı da müəllimin bələdçiliyinə böyük ehtiyac duyulur. Bəzi müəllimlər bu məsələdə də bələdçi kimi yox, yoxlayıcı kimi çıxış etməyə üstünlük verirlər. Belə ki müşahidə etdiyimiz dərslərdə tədqiqata ayrılmış vaxt bitdikdən sonra, müəllimin sözcülərin çıxış etməsinə imkan vermədən kiçik qrupların hazırladığı təqdimat materiallarını toplayıb gözdən keçirməsi və birbaşa qiymətləndirmə aparması interaktiv təlimin mahiyyətinə, şagird-şagird əməkdaşlığının gözlənilməsi tələbinə ziddir. Müəllimin vəzifəsi bu prosesi bir rejissor kimi idarə etməkdən, şagirdlərin fəallığını, əməkdaşlığını təmin edərək müzakirəni işgüzar axara yönləndirməkdən, söylənilən mülahizələrin əsaslandırılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Qabaqçıl müəllimlərin iş təcrübəsi göstərir ki, təqdimatların mübadiləsi və müzakirəsi zamanı şagirdlər daha çox yaradıcı fəallıq göstərir, kiçik qruplar arasında yarış elementinin olması qarşılıqlı sualvermə, rəy mübadiləsi, fərqli fikirlərə münasibət bildirilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır.

Müasir dərslərlərin müsbət cəhətlərindən biri də əsərin məzmununun mənimsənilməsi, təhlil üzrə işlə yanaşı, qazanılmış bilik və bacarıqların təcrübədə tətbiqini, yaradıcı işlərin müzakirəsinin aparılmasını nəzərdə tutan dərslərin keçilməsi üçün zəmin yaratmasıdır. Təəssüf ki,

təcrübədə bir sıra hallarda bu məsələdə də yanlış yanaşmalara yol verilir, mövzu üzrə yeni bilik və bacarıqların tətbiqi əvəzinə, ehtiyac olmadan təhlil dərslərində görülən işlər növbəti dərstdə də təkrar olunur.

Müəllimin bələdçilik fəaliyyəti ilə bağlı mühüm məqamlarından biri də mövzu ilə bağlı çətin qavranılan məsələlərin şərhidir. Müəllimin şərhindən daha çox klassik ədəbiyyat nümunələrinin öyrənilməsi zamanı istifadə olunur. Çünki klassik əsərlər məzmun, dil-üslub baxımından çətinidir. Ərəb-fars sözlərindən, izafət tərkiblərindən, mürəkkəb məcazlar sistemindən geniş istifadə həmin əsərlərin qavranılmasında problemlər yaradır. Bu zaman müəllimin şərhlərindən istifadə zəruridir. Bədii əsərlə bağlı şərhlər kiçik qeydlər, ayrı-ayrı ifadələrin, misraların, cümlələrin izahı şəklində ola bilər.

Müstəqil, fəal, həyati bacarıqlara yiyələnmiş, bədii mətnlərdəki mənəvi-estetik dəyərləri əxz edən şəxsiyyət formalaşdırmaq üçün müasir ədəbiyyat dərsləri "zəhmət və yaradıcılıq" prosesinə çevrilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 25 oktyabr 2013-çü il.

2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni kurikulumu. V-XI siniflər. (Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün) "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 24 dekabr 2010-cu il.

3. Ümumi təhsilin fənn standartları. (I-XI

siniflər). ARTI-nin nəşri. Bakı, 2012.

РЕЗЮМЕ

О деятельности учителя как фасилитатора и учащихся как исследователя на уроках литературы

Организация деятельности учителя как фасилитатора и учащихся как исследователя на уроках литературы один из актуальных проблем обучения литературе в общеобразовательных школах. Эта проблема имеет важное значение для достижения реализации стандартов куррикулума по литературе. В статье исследуются существующие проблемы в практике учителей и методические пути устранения недостатков, мешающих эффективной деятельности учителя как фасилитатора и учащихся как исследователя на уроках литературы.

SUMMARY

On the activities of the teacher as a facilitator and students as a researcher in literature classes

The organization of the activity of a teacher as a facilitator and students as a researcher in literature classes is one of the pressing problems of teaching literature in general education schools. This issue is important to achieve the implementation of curriculum standards for the literature. The article examines the existing problems in the practice of teachers and the methodological ways to eliminate shortcomings that prevent effective teacher activity as a facilitator and students as a researcher in literature classes. The importance of using various types of independent work of students in literature classes is noted. The importance of a creative approach to the organization of literature lessons, the formation of reading skills in students is noted.

“NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ NATIQLIK SƏNƏTİ” FƏNNİNDƏ MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR KURSU

Vaqif QURBANOV,

ADPU-nun əməkdaşı, pedaqogika üzrə elmlər doktoru,

Xaqani İBRAHİMOV,

Kəlbəcər RTŞ-nin metodisti

Açar sözlər: ixtisasa hazırlıq, ibtidai təhsil, uşaq şeirləri, satirik əsərlər, mütaliə, ifadəli əsər, bədii təfəkkür, ədəbi-bədii incilər, M.Ə. Sabir kursu, şeirin əzbərlənməsi, təqdim etmə, mükəmməl

Ключевые слова: подготовка к специальности, начальное образование, детские стихи, сатирические произведения, чтение, выразительное чтение, литературное мышление, художественно – литературные шедевры, курс М. А. Сабир, выучивание стихов, презентация, совершенный.

Key words: specialty preparation, primary school education, nursery poems, satirical works, reading, peroration, fictional thinking, literal-fictional gems, M.A.Sabir course, memorization of poem, presentation, perfect.

Ümummillî liderimiz Heydər Əliyev bir nəsihəti də belə idi: Nitq mədəniyyəti bütün məktəblərdə tədris olunmalıdır, mükəmməl öyrənilməlidir; uşaqlar, gənclər, yaşlı insanlar kimlərin nitqi nümunəsində bu dilə yiyələndiklərini bilməlidirlər. Ədəbi dilimizin normaları var, bu normalarda danışmaq və yazmaq insanın mədəni göstəricisi sayılır...

Müdrükəsinə deyilmiş bu kəlamların müəllifi, o böyük azərbaycanlı nitq mədəniyyətinə yiyələnməyə həm də Azərbaycan dilinin, tarixinin, coğrafiyasının, eyni zamanda azərbaycanşünaslığın, dünyaşünaslığın öyrənilməsinə kimi baxırdı.

Gənc nəsli Azərbaycan dilində kamill nitqə yiyələndirmək Azərbaycan məktəbinin əzəli vəzifəsidir. Təəssüf ki, bu sahədə hələ də problemlər var. Əvvəllər, “Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti” fənni filologiya fakültələrində tədris olunardı. Hazırda neçə illərdir ki, ümummillî liderin o məşhur göstəriş -

lərindən sonra, demək olar ki, bütün fakültələrdə tədris planına daxil edilmişdir. Lakin problematiki.

Deməli, nəticələr var, ancaq nəticələrlə yanaşı, problemlər də var. Onlar hansılardır? Bu haqda daha ətraflı.

1. Klassiklərimizin söz, söz mədəniyyəti nitq, natiqlik haqqındakı fikrlərini tələbələrə mənimsədə bilirikmi?

Əvvəla nitq mədəniyyəti və natiqlik sənətinin aktual problemlərindən danışanda bu sualdan yan keçmək olmur. Misal üçün, götürək elə sözdən, nitqdən, natiqlikdən söz açmış, bədii obrazlar yaratmış M.Ə.Sabiri. Şairin öz dövründə məşhur natiqlərin ən parlaq siması kimi Təqizadəni fəxr-fəxarətlə tərənnüm etmişdir. Bu da onu göstərir ki, Sabir özü həm nəzəriyyə düşüncəli və həm də M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, A.Bakıxanov sırasında layiqli yer tutan təcrübəli məhərət səviyyəli şair-natiq olmuşdur. “Hop-hopnamə”də “Söz” və “Nitqə xitab” şeirlərinin məzmun təhlili, habelə Təqizadə kimi insanların nitqlərinin İran

məclisini təlatümə salmasından bəhs etməsi onu bir daha sübut edir ki, M.Ə. Sabir həm də söz ustası sayılaraq öyrənilməyə layıqdır. Lakin bu işdə problem orasındadır ki, M.Ə. Sabirin əsərləri nəinki şairin yaradıcılığı kimi, hətta uşaq şeirləri kimi də dərsliklərə, proqramlara lazımınca daxil edilmir.

Keçmiş dövərdə M.Ə. Sabir orta məktəbdə ən çox öyrənilən şairlərimizdən olmuşdur. Şairin 20 uşaq şeirinin əksəriyyəti ibtidai sinif ana dili dərsliklərinə daxil edilmişdi və tədris olunardı. "Məktəbə çağırış", "Uşaq və buz", "Gəl, gəl, a yaz günləri", "Cütcü", "Əkinçi", "Nə işim var", "Fəhlə", "Bakı fəhlələrinə", "Oxutmuram, əl çəkin", "Satıram", "Qarğa və tülkü" və s. nəinki uşaqların, elə böyüklərin də dilinin əzbəri olardı və hətta ayrı-ayrı parçalar məsələlərə çevrilirdi. İndi bunlar yalnız yaşlı nəslin damışığında qalıb. Bəs belə bir dahini diqqətdən kənar saxlamaq biganəlik deyilmi?

M.Ə. Sabirin elə satiraları var ki, oxuyursan, gülürsən, görürsən ki, əslində, sən özünə gülürsən və düşünürsən: Bu deyilənlər bizim bu günümüzdə də aid imiş. Bizi ayılmaqdan ötrü imiş. Ancaq 100 ildən çox vaxt keçib, bəzi məsələlərdə hələ də ayılmamışıq:

Bimərhəmət insanlarına şükr, xudaya!

Bu sahibi-milyanlarına şükr, xudaya!

... Heç nə bilməyən yeyib-içməkdən əlavə,

Bu canlı dəyirmanlarına şükr, xudaya!

... Qurd isə, şəqal isə biyabanda olurdu,

Şəhr içrə bu heyvanlarına şükr, xu-

daya! (1, 140)

Onun göstərdiyi qüsurların bir qismi bu gün də müşahidə edilir. Laqeydlik, taleh yüklü məsələlərə münasibətdə biganəlik, təəssübkeşliyin heç də həmişə özünü qabarıq göstərməməsi və s. hələ də yaşayır. Millətin tör-töküntülərində heç nə dəyişməyib, Niyə? Onlar ki məktəb görüblər, təhsil görüblər. 100 il qabaq da qadın hamamlarına dəstə ilə hücum etmişlər, indi də qadın xanəndələrin evlərini yağmalayırlar. İndiki qəhrəmanların bu ifadədən xəbərləri olsaydı, bəlkə də, əl saxlayardılar:

Həmməmdə övrətlərə quldurluq edən bu

Qeyrətli müsəlmanlarına şükr, xudaya! (1, 140)

Görürsünüz, M.Ə. Sabirin satira qəhrəmanları sağdırlar. Onların özlərinə utandırmaq lazımdır. Hələ də cəhl-cəhalət qiyafəsində gəzənlərin milli birliyə, həmrəyliyə gəlmək istəməyənlərin tərbiyə edilməsində Sabir satirasını Şeyx Sədi, Şeyx Nizami nəsihətçiliyi ilə əvəz edə bilmərik axı! Bizə Sabir satiraları bu gün hava və su kimi lazımdır.

M.Ə. Sabir əsərlərini Şərq və Azərbaycan tarixi ilə, xüsusən də bu günümüzlə səsleşən ədəbi nümunələr kimi təhlil edib öyrətmək lazımdır.

M.Ə. Sabir əsərlərini XX əsrin mətbuatının qaldırdığı problemlərə, toxunduğu məsələlərə verilən reaksiya kimi təhlil edib öyrənmək lazımdır.

"Səttarxana" şeiri milli azadlıq uğrunda mübarizə ilə əlaqədar əks-sədadır. Bu şeirin ərəb-fars sözlərindən az istifadə olunan bəndlərini əzbərləmək və ya məruzə hazırlamaq yolu ilə öyrətmək olar:

Afərin Təbrizyan, etdiz əcəb əhdə

vəfa,
Dost, düşmən əl çalib eylər sizə səd
mərhaba.

Çox yaşa, dövlətli sultanım, əfən-
dim, çox yaşa

Cənnəti-ələdə peyğəmbər sizə eylər
dua.

Çün bu xidmətlər bütün islamədir,
insanədir;

Afərinim himməti-valayi-Səttarxa-
nədir.[1, s. 73]

“Səttərxana” şeirini dərinləndirən mənimsətməklə həm qəhrəmanlıq tariximizi unutmduğumuzu, həm də bugünkü Mübariz İbrahimov, Çingiz Qurbanov, Ramil Səfərov kimi insanlarımızın milli qeyrət, milli qürur, milli dirçəliş, milli təkamül yolu ilə getdiklərini bəyan etmiş oluruq.

M.Ə.Sabir əsərlərini yalnız ədəbiyyat tarixi kimi öyrənməkdə belə problemlər var, nəinki onun deyimlərini Şüarlara çevirməkdə. Bu şüarlar millətə irəli gedəcəyi, tapa biləcəyi düzgün yolu göstərmək üçündür.

M.Ə.Sabir əsərlərində gün kimi aydın ideya istiqaməti var. Onun dediklərinin çoxu bu gün də aktual səslənir.

M.Ə.Sabir vaxtilə cəhalət burulğanına elə atası sağlığında düşmüşdü. Atasının şeir dəftərini cırıb-yandırmışdı. Gənc Sabir Şirvandan Babilə qaçmışdı, daha sonralar həmin əhvalatı belə xatırlamışdı:

Xəlilullah-e əsrəm mən, babam
yurdunda Azərdir,

Çıxam Babilə Şirvandan gərək
surətlə inşaallah.

Atam şeir dəftərimi cırıb odda yan-
dırırdı,

Onu gövhər saçan təbimlə tikəm

qüdrətlə, inşaallah!

XX əsrin əvvəllərində müsəlman cəhalətinə qarşı Sabirin müasirləri “Molla Nəsrəddin”lə qiyam qaldırdılar. Bayraqdar M.Ə.Sabir idi. Onun nitqi daha iti, xəncər kimi kəskindi. Şeirləri duzlu-məzəli, məlahətli idi. Güldürürdü, ağladırı, ayıldırı. O dövrün mətbuatı Sabiri nəşr edirdi, bununla da milli özünüdərk hərakəti güclənirdi.

Sabirin “Satıram”, “Şükr, xudaya”, “Səttərxana”, “Fəxriyyə”, “Çığırma, yat”, “Qorxuram”, “Bəzi yerlərdə təsadüf olunur aşə, ətə”, “Uşaq və pul” və s. kimi yüzlərcə belə əsərləri imkan verir ki, orta və ali məktəblərdə şagirdlərdən, filoloq tələbələrdən bədii söz ustaları yetişdirək.

Belə imkanları nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycan xalqı durduqca M.Ə.Sabirin qaldırdığı problemlərə görə mübarizə aparmağa ehtiyac duyulacaq. Millətin dini, hüquqi, siyasi və mənəvi cəhətdən saflaşmasına, təkmilləşməsinə təkcə elə Sabir dövründə ciddi ehtiyac olmayıb; indinin özündə də var. Biz bilirik ki, M.Ə.Sabir Şərq dünyasının, İslam aləminin şairidir. Onun xidməti “İslamədir, İnsanədir”. Cəhaləti İslam ölkələrindən, millətindən necə uzaqlaşdırmaq yolunu Sabir yaxşı bilirdi. O, bilirdi ki, mükəmməl təhsil cəhl-cəhalətdən qurtarmağın ən rəasional yoludur.

Köhnəliyi idealizə edənlər vardı. Özü də təkidlə. Odur ki, M.Ə.Sabir cəhl-təkidin insanları əbədi olaraq izləyəcəyini yaxşı duyub yazırdı:

Lənət sənə, ey cəhl, nə bidad ediyorsan,

Hər gün yeni min mələnat icad ediyorsan.

Sərməşq edərək Habilü Qabil

hərəkətin

Qardaşları qardaşlara cəllad ediyorsan.

*Nakəslərə imdad, bikəslərə bidad,
Gör sən kimə yardım, kimə bidad ediyorsan ? [2, s. 7]*

Cəhlin biri bundan ibarətdir ki, "İstərəm örtməgi" şeirinin fars variantını bilib onu Saib Təbriziyə aid edənlər var. (2, s. 7). Lakin həqiqət bundan ibarətdir ki, Saib Təbrizidə belə bir şeir yoxdur.

Həmin şeirin "Hophopnamə"də və - rilməsi, külliyyatın A.Səhhət tərəfindən tərtib olunması və şeirin məzmununun böyük şairin səhhətinin ağırlaşması, xəstəliyinin şiddətlənməsi ilə əlaqədar olması faktoloji məqam kimi daha inandırıcıdır.

İkinci cəhl 1929-cu ildə meydana gəlmişdir. Bu "Nə işim var?!" şeirinin, guya, Sabirə aid olmaması ilə əlaqədardır. Görkəmli M.Ə.Sabir tədqiqatçılarının başını dumanlandırdığı bu fikir də fiaskodan, başqa bir şey deyil.

Başqa cür, ayrı xarakterli cəhlər də var; biz onları yada salıb ürək bulandıрмаq istəmirik. Bunlar M.Ə.Sabiri axıra qədər səbrlə oxumamaqla, izahlara, tarixi kommentarılara, o dövrün mətbuatına əhəmiyyət verməməklə əlaqədardır.

Nəhayət, onu nəzərə almaq lazımdır ki, M.Ə.Sabir və Cəlil Məmmədquluzadə satira məktəbi dərindən öyrənilməlidir. M.Ə.Sabir əsərlərinin ayrıca kurs kimi öyrənilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillər var ki, bunlar da aşağıdakılardır:

1. M.Ə.Sabirin əsərlərində müsəlman Şərqinin tarixi əks olunub; deməli, şairin yaradıcılığı Şərq tarixidir. "Hophopnamə"nin izahat hissəsinə baxsaq, bu tarixin nə qədər həqiqət olduğuna inana bilərik.

2. M.Ə.Sabir satiraları islam xalqlarının psixologiyasını açan psixologiya, etnopsixologiya didaktikasıdır.

3. M.Ə.Sabir satiraları tənqid və özünü-tənqidin fəlsəfi əsaslarıdır. Onları fəlsəfə kimi öyrənmək lazımdır.

4. M.Ə.Sabir əsərləri etnopedaqogika külliyyatıdır. O da Nəsrəddin Tusi pedaqogikası kimi tərbiyə edir, ancaq satira üslubu ilə.

5. "Hophopnamə"nin ensiklopedik lüğəti sirlər xəzinəsidir.

Mirzə Cəlillə Mirzə Sabirin, yəni bu iki demokratin milli oyanış, milli özünüdərk sahəsində əməyini yüksək qiymətləndirmək üçün tədqiqatlara yeni aspektdən yanaşmaq lazımdır. Yalnız o zaman biz belə bir ümumiləşdirici nəticələrə gələ bilərik:

Mükəmməl təhsil cəhl-cəhalətdən qurtarmağın yeganə doğru yoludur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Hophopnamə (2 cildə, I cild). Şərq-Qərb. Bakı, 2004.*
2. *Hophopnamə (2 cildə, II cild). Şərq-Qərb. Bakı, 2004.*
3. *Dil mədəniyyəti. Bakı, Elm (IV buraxılış), 1985.*

XÜLASƏ

"Niq mədəniyyəti və natiqlik sənəti" fənnində Mirzə Ələkbər Sabir kursu

Məlumdur ki, belə bir fənn daxilində bu adda kursun filoloji fakültələrdə və ibtidai sənətmüəllimi ixtisası verən fakültələrdə daha mükəmməl tədris olunması M.Ə.Sabirin 20-yə qədər uşaq şeirlərinə, dərin məzmunlu və tarixi əhəmiyyət kəsb edən, habelə bu günümüzlə səsleşən əsərlərini tələbələrə yiyələndirmək ixtisasa hazırlıq baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Bununla belə, cari ildə bu fənn üzrə imtahanların yazılı deyil, şifahi keçirilməsi, fənnin tədrisinin praktik istiqamətinin gücləndirilməsi, dərslərin seminar-praktikum formasında

da keçirilməsi yaxşı perspektiv vəd edir.
Müzakirə təriqi ilə yazılmış bu məqalədə
bela məsələlərdən söhbət açılır.

РЕЗЮМЕ

Курс М.А.Сабир по предмету «Культура речи и ораторское искусство»

Известно, что более совершенное преподавание курса под этим названием внутри такого предмета на филологических факультетах и факультетах, дающих специальность учителя начальных классов, имеет большое значение с точки зрения подготовки к специальности, присвоения студентам до 20 детских стихов М.А.Сабир, произведений, имеющих глубокое содержание и историческое значение, а также произведений, актуальных и в сегодняшний день.

Тем не менее, в текущем году не письменное, а устное проведение экзаменов по данному предмету, усиление практического направления преподавания этого предмета, т.е. проведение уроков в форме семинара – практикума обещает хорошие перспективы.

В данной статье, написанной в форме обсуждения, рассказывается о таких вопросах.

SUMMARY

M.A.Sabir course on "Speech culture and speech art" subject

It's known that more perfect teaching of this course in such a subject in philological faculties and faculties specialized in primary school teacher is very important for specialty preparation in learning of students 20 nursery poems by M.A.Sabir, the works which have deep context, historical importance and the same tone with modern world.

In addition to this, taking exam on this subject in current year not written, but in oral form, strengthening of practical orientation of this subject, i.e. conducting lessons in seminar-practicum form gives hope about good perspective.

This article written in discussion form deals with such matters.

XX ƏSR AZƏRBAYCAN NƏSRİNİN İNKİŞAFINDA MİR CƏLALIN ROLU

Sakibə ƏLƏSGƏROVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi

Açar sözlər: Mir Cəlal, nasir, pedaqoq, alim, hekayə, roman

Key words: Mir Jalal, prose-writer, pedagogue, scientist, story, novel

Ключевые слова: Мир Джалал, прозаик, педагог, ученый, рассказ, роман

Mir Cəlal Azərbaycan nəsrinin inkişafında böyük və səmərəli əmək sərf etmiş yazıçılarımızdandır. Onun əsərləri XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən nəşr olunub, oxuculara çatdırılmışdır. Xalq dilinə dərinəndən bələd olan M.Cəlal dilin zəngin ifadə imkanlarından bütün əsərlərində istifadə etməyə çalışmışdır. O, ədəbi-bədii dilimizin klassik və müasir çalarlarını vəhdətdə, incəliklərinə qədər mənimsəmiş, poetik yansımasına ustalıqla nail olmuşdur. Yazıcının yaradıcılığını xronoloji baxımdan incələyərkən geniş oxucu kütləsi toplamış əsərlərlə üzləşirik. O, bir sıra novella və oçerklər, eləcə də "Bir gəncin manifesti", "Dirilən adam", "Həyat hekayələri", "Bostan oğrusu", "Gözün aydın", "Axundun ustalığı", "İngilis", "Vətən", "Şərbət", "İsrafil", "Yeni kəndin adamları", "Sadə hekayələr", "Fitnə", "Təzə şəhər", "Yolumuz hayandır", "Gülbəsləyən qız", "Yaşlılar", "Ləyaqət" və s. kitabların müəllifidir. Eyni zamanda onun ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki fəaliyyətini də nəzərə alsaq, ədəbiyyat tarixi müəllifliyindən tutmuş elmi tədqiqat əsərləri, monoqrafiya müəllifliyinə qədər bu siyahı uzanar. Görkəmli

tənqidçi Kamal Talıbzadə yazırdı ki, Mir Cəlalin elmi və bədii yaradıcılığı qoşa irəliləmiş və bir-birini tamamlamışdır. Onun elmi-nəzəri əsərləri ədəbi tənqidin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş, ədəbiyyat tarximizdə mühüm yer tutan sənətkarlar haqqında yazdığı tədqiqat işləri yüksək qiymətləndirilmişdir.

Mir Cəlal hər şeydən əvvəl hekayə ustasıdır. Bu janrın ustası olmaq güclü istedad tələb edir. Yəni kiçikhəcmli bir janrda böyük ideyalar təbliğ edə bilmək hünər işidir. İrihəcmli bir əsərin ideyasını hekayə "qəlibinə" sığışdırmaq, məzmunun "qol-qanadını yığmaq" problemin həllinə gedən yolu qısaltmaq və eyni keyfiyyətə nail olmaq deməkdir. Onun əsərlərində janrından asılı olmayaraq, valideyn məhəbbəti, vətənpərvərlik ön plandadır. Bu ideyanı az sözlə, yığcam və dolğun verə bilmək güclü bədii təfəkkür və düşüncə tələb edir. Məsələn, "Anket Anketov" hekayəsində müəllif tənqid hədəfinə qısa və düz yolla, asan çata bilir ki, bu da yüksək sənətkarlıq qabiliyyətidir.

Görkəmli nasir və ədəbiyyatşünas alim Mir Cəlal "Bir gəncin manifesti" əsərini yazarkən məşhur "Faust"un

müəllifi Hötədən belə bir proloq gətirmişdi: "Həyat və azadlıq ancaq onlar üçün hər gün döyüşə gedən adamlara layiqdir" (1.3).

Fikirləşəndə ki Mir Cəlal fikrini bədii lövhələrlə daha gözəl ifadə edib, öz epoxasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini – həyat tərzini, əxlaq qaydalarını, dövrün tipik cəhətlərini poetikanın dili ilə daha gözəl əks etdirib, onda onun hər günkü döyüş yolunu nəsr əsərlərinin başlıca məziyyətlərində axtarmaq lazımdır. Onun ən kiçikhəcmli hekayəsindən tutmuş irihəcmli romanlarına qədər bütün əsərləri bədii lövhələrlə zəngin olub insanın qəlbinə, təfəkkürünə güclü təsir edən ədəbi örnəklərdir. Bu nümunələr hansı janrda, hansı üslubda yazılırsa yazılsın, heç vaxt milliliyinə, həyatiliyinə, humanistliyinə, estetik yanaşmasına xələl gəlmədi. Zaman və ictimai-sosial amillər nəzərə alındı, zaman üçün qorunan müasirlik hər dövrün tələbini ödədi. Müasir əsər o əsərdir ki, bütün dövrlərdə mənəvi tələbatı bu və ya digər dərəcədə təmin etsin. Zaman-zaman tənqidin "hər üzünü" görən görkəmli nasir fikrini oxucusuna dövrün ab-havasına uyğun şəkildə çatdırmağı öyrəndi, püxtələşdi və zaman deyilən o qavrama meydan oxudu. Onun əsərlərində normal sujet xətti, dinamika, dürüst təqdim etmə, sadəlik və səmimilik, qəhrəman konsepsiyası haqqında maraqlı mövqeyi, məişət əhvalatlarına yer verərkən tarazlığın tənzimlənməsi və s. yaradıcılığının başlıca məziyyətlərindəndir.

Mir Cəlalin hekayələrində həyat hadisələri bütün çalarları ilə öz poetik

ifadəsini tapır. Bu janrın inkişafında yazıçının xidməti böyükdür.

"Tamaşa" hekayəsi Vətənimizin gözəlliyini, xalqın çəkdiyi zəhmətin nəticəsini inandırıcı boyalarla əks etdirən maraqlı ədəbi-bədii nümunədir. Əsərin qəhrəmanı Hötəm dayı ətrafı seyr edərkən bu gözəlliklərdən mənəvi zövq alır, gözləri "doyur", özünün və kolxozçuların əməyinin nəticəsi ilə fəxr edir. Əllərinin qabarına baxan bu əmək adamı torpağa, əməyə, çörəyə bağlı bir obrazdır. Məhsul yığımının nəticəsi sevindiricidir və bu hisslərini rəhbərliklə, əhali ilə bölüşmək istəyir. Əsərdəki kiçik Tamaşa, onun uşaq istəklərinin təsviri yazıçının əmək adamlarının zəhmətinin qiymətləndirilməsinə diqqət çəkmək istəyindən doğur. Ciddi mövzuda yazılmış hekayəyə uşaq obrazının əlavə olması həm əsərin üslubunda dəyişiklik yaradır, həm də məzmun və ideyasına səmimilik gətirir. Hekayədə hadisələr ailə çərçivəsindən tədricən uzaqlaşaraq ictimai müstəviyə çıxır. Bu məqamda M.Cəlalin xalq həyatının real təsvirinə sədaqətinin şahidi oluruq. Bu məsələləri ictimailəşdirmək yazıçı ustalığıdır. Mövzunun həllinə yönəlik bədii məntiq yeni keyfiyyətlər də qazanmış olur. Hadisələr birdən "gün üzünə" çıxır, tədricən şaxələnir və məişət məzmunu yerini ictimai məzmunu verir.

Kənd camaatına, insanların mədəni inkişafına barmaqarası baxan Əntərzadə obrazı Mir Cəlalin "Mərkəz adamı" hekayəsinin "əsas qəhrəmanı"dır. Onun üçün kənd mədəniyyətdən uzaq, insan həyatına faciədən başqa bir şey

verməyən mühitdir. Odur ki, maarif inspektorunun təkidi ilə kəndə getməli olan Əntərzadə açmadığı, döymədiyi qapı qalmır. Darçın xanımı yanına salıb idarə-idarə gəzdirsə də, zərif kağızlarda ərizələr yazsa da, bir nəticə əldə etmir. Yazıçı xaraktercə cılız, kənd camaatına xidmət etməyi özünə yaraşdırmayan, "mədəni" Əntərzadə obrazını yaradarkən faciənin kənddə deyil, bu cür insanların xarakterində olduğunu hədiiliyin dili ilə əsaslandırır. Yazıçı manerası çox cəlbedicidir. "Mərkəz adamı" Əntərzadə və onun dünyagörüşü ilə kəndlilər və onların mədəni yüksəlişi qarşı-qarşıyadır. Hekayənin sonu ürəkəçandır; Əntərzadənin-"mərkəz adamı"nın yanlış təsəvvürləri alt-üst olur. Görkəmli tədqiqatçı Əhəd Hüseynov "Mir Cəlalin hekayələri" məqaləsində yazır: "Mir Cəlal gülüş hədəfinə çevrilən obyektə dürüst müəyyənləşdirir. O, komik momenti obrazın xarici eybəcərliyində və fiziki şikəstliyində deyil, bəlkə onun təbiətindəki qüsurlarda, obrazın özü üçün təbii, əslində isə köhnəlmiş və gülünc görünən vəziyyətlərdə axtarır" (2,21). Odur ki, Əntərzadə əsərin sonunda tamamilə cılızlaşır, "mədəni insan" şəhər işıqlarından o tərəfi bütün çılpəqlığı ilə görür. Bu, Mir Cəlal qələminin, dünyagörüşünün və bədii təfəkkürünün təntənəsidir.

Güclü qələm sahibləri, tənqidçilər vaxtaşırı Mir Cəlal yaradıcılığı əsasında polemika yaratmış, onu həqiqi istedadı olan bir nasir, pedaqoq və alim kimi qiymətləndirmişlər. Bu polemikalar ayrı-ayrı məqalə və monoqrafiyaların

yazılması ilə nəticələnmişdir. Hər bir kəs təsdiqləmişdir ki, Mir Cəlal SSRİ dövründə Azərbaycan ədəbiyyatında nəsrin, xüsusilə hekayə janrının inkişafına istiqamət verən bir nasir olmuşdur. Görkəmli tənqidçi Təyyar Salamoğlu yazır: "Mir Cəlal hekayələrində insanın daxili aləminə nüfuz etməyə çalışır. İnsanın mənəvi-əxlaqi dünyasının sirləri-gözəllikləri və eybəcərliklərinə daha artıq diqqət yetirir. Mir Cəlalin hekayələrində hadisələrə satirik-yumoristik münasibətdə də, ciddi mətləblərin-mövzuların bədii ifadəsində də vətəndaş və onun taleyi ön plandadır" (2,7).

Mir Cəlalin yüksək sənətkarlıqla yazılmış "İnsanlığ fəlsəfəsi", "İki ananın bir oğlu", "Göylər adamı", "Vətən yaraları", "Təzə toyun nəzakət qaydaları" və s. hekayələrində köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi, vətən sevgisi, və s. məsələlər ön planda verilmiş, gah satirik, yumoristik, bəzən də ciddi şəkildə işlənmişdir.

Onun "Təzə toyun nəzakət qaydaları" hekayəsi məzmun baxımından cəlbedicidir, həyatidir. Məişət fonunda işlənmiş bu hekayədəki hadisələr hər birimizin həyatından bu və ya digər dərəcədə qırmızı xətlə keçmişdir. XXI əsrin əvvəllərində belə hekayədəki hadisələr və onun inikası nəinki müasir, hətta aktual səslənir. Toy şənliyinin qazanc mənbəyinə çevrilməsi hekayənin tənqid hədəfidir. Özünü məclis müddəti mədəni göstərməyə çalışanlar, əslində, dostluq, yoldaşlıq, qohumluq əlaqələrini qiymətləndirməyi bacarmayan, sədaqət və fədakarlığın

mahiyyətini anlamayan cılız insanlar -dır. Toyun sonunu səbirsizliklə gözləyən ev sahibinin az hədiyyə verənlərin arxasınca deyinməsi, narahatlıq keçirməsi tənqid olunur. Toy məclisini qazanc mənbəyinə çevirənlər hədəf götürülür. Ayrı-ayrı məqalələrdə, tədqiqat əsərlərində "Təzə toyun nəzakət qaydaları" hekayəsində qoyulan problemə münasibət eynidir. Ədəbi tənqidin ən nüfuzlu simalarından olan Əhəd Hüseynov yazır: "Təzə toyun nəzakət qaydaları" məişət planında işlənmişdir. Mədəniyyəti zahiri "nəzakət qaydalarında", sıra ilə oturmaqda və "intizamı pozan" bir çox hərəkətlərin qadağan olunması şəklində başa düşən, nəzakət pərdəsi altında toy şənliyini qazanc mənbəyinə çevirən nəzakətsiz adamlar bu hekayədə ciddi tənqid olunur (2,23).

Sual yaranır: Nəyə diqqət yetirmək lazımdır, problem nədən qaynaqlanır? Xalqımızın gözəl adət-ənənələri var. Milli adətlərimizin çoxu bir sənət əsəri təsirini bağışlayır. Ancaq toy və yas mərasim adətlərimizdə kökündən dəyişməli olduğumuz nöqsanlar mövcuddur. Müasir dövrdə böyük restoranlarda məcburiyyətdən, el qınağından toy edənlər, bahalı süfrələrin pulunu ödəmək məcburiyyətində qalanlar da qüsurludur və s. Deməli, XXI əsrin ikinci onilliyində Mir Cəlalın qoyduğu problemlər müasir səslənir və həllini gözləyir. Mir Cəlalın hekayələrində konkretlik əsasdır. Təsvirlər yığcamdır və problemin həllinə yönəlikdir. Mövzunu həyatdan almış, sadə, xalq dilinə yaxın bir tərzdə işləyərək xalqı var olan problemləri ilə üzləşdirmişdir.

Müxtəlif illərdə yazdığı hekayələrini "Həyat hekayələri", "Sadə hekayələr", "Mətləb hekayələri", "Günün hekayələri" adları altında nəşr etdirərək oxucu ilə görüşdürmüşdür. Yaşadığı həyatın ciddi problemlərini olub keçmiş məsələ altında təsvir etməsi maraqlı doğurur. Hekayələri təbiidir, ibrətamizdir, sadədir, səmimidir. Mövzuları, ideyası, təbiyəvi əhəmiyyəti illərin təcrübəsindən doğub. Oxucuda yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırır. Milli dəyərləri arxa plana atanlar tənqid olunur. Bu tənqid kəskin deyil, islahedici gülüş formasında həyata keçirilir.

Mir Cəlalın yaradıcılığında roman janrı xüsusi yer tutur. "Dirilən adam", (1934), "Bir gəncin manifesti" (1938), "Açıq kitab" (1944), "Yaşadılarım" (1946), "Təzə şəhər" (1951), "Yolumuz həyanadır" (1957) kimi məşhur romanları uzun illərdə geniş oxucu marağına səbəb olub. Hekayələrində olduğu kimi, romanlarında da həyat həqiqətlərini qələmə almış, problemləri ümumiləşdirərək həlli yollarını axtarmış, yaxud problem kimi oxucusu ilə üz-üzə qoymuşdur. Onun romanlarında yığcam bədii forma var. Mətləb ön plana çəkilir. Obrazların həyatı və fəaliyyəti geniş şəkildə təsvir edilir. Təhkiyəsində sadə və səmimidir. Məsələn; "Bir gəncin manifesti" əsərinin əvvəlində dağın döşündə belini əyərək cüt sürən, qabarlı əlini qulağına qoyan, "sinəsinin sazında" mahnı çağıran gəncin təsviri o qədər maraqlı və cəlbedicidir ki, oxucu sehrlənir. Gəncin yumşaq və həzin səsi qulağında "çığnyır":

Dağlar, bizə nar göndər,

Əsirgəmə, var göndər;

Baharda selin olsun

Payızında bar göndər. (1,4)

Yazıçı mahnılarını yaz küləyinə ərməğan edərkən sinəsini boşaldan gəncin təsvirində sadəliyin və bədiiliyin harmoniyasını yaradır. Torpağın işıqlanmasını, zəmilərdən kölgələrin çəkilib getməsinə, günəşin bütün əzəməti ilə dayanaraq oxunan mahnılardakı həsrət və arzuları dinləməsinə və s. təsvir edən nasir qəhrəmanını heç bir zaman görünməmiş, ayrı bir səfası olan baharla qarşılaşdırır. Qəhrəman bu gözəllikdən təsirlənir, arzularının həyata keçəcəyinə inamı artır və sevincdən qışqırır: "Ay dünya! Qalxın, günəş gəlir! Səadət günəşi!" (1,5). Və birinci fəsil L.N.Tolstoydan gətirilən sitatla başlayır: "Bütün xoşbəxt ailələr bir-birinə bənzəyirlər, bədbəxt ailələrin isə hərəsi bir cür bədbəxtidir" (1,6). Bu fikirləri oxuyarkən düşünürsən ki, artıq yazıçı qəhrəmanlarının başına gələcək hadisələrin signalını verir. Bu roman təkcə Baharın, Mərdanın, Sona xalanın deyil, insanlığın manifestidir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlərində xalqın vəziyyəti ağır idi. Mir Cəlal da bu romanında Azərbaycan kəndlisinin keçdiyi həyat yolunu Sona xalanın və oğlanlarının təmsalında ümumiləşdirərək kasıblığın, ədalətsizliyin faciəsini yaratmağa nail olmuşdur. Sabirin sözlərilə deyilsə, "dərbədən gəzib ürəyi qan olan, başsız qalib ayaqları üftan olan" kiçik Bahar ağır problemlərlə qarşılaşır. Romanda əzabkeş, dözümlü Sona ana obrazı da var, Mərdan, Yəhya, Bağır, Yaqub kimi azadlıq arzusunu həyata keçirmək

istəyən fədakar gənclər də var, Məşədi Rəhim, Ağarəşid kimi zülmün, namərdliyin təmsali olan obrazlar da. Oxucu Baharın həyat yolunu izlədikcə qəlbində fırtına qopur, haqq, ədalət arayır. Bunu düşünən yazıçı əvvəlcədən fikirlərini yazıb hazırlamışdır: "Həqiqətin gecəsi yoxdur, Gecənin də həqiqəti var" (1,68). "Göz yaşı romanı" adlanan IX fəsil isə oxucusunu sözün əsl mənasında "yaralayır": "Onun cırıq papağı qar üstündə qaralırdı, o da yiyəsi kimi kimsəyə lazım deyildi" (1,114). Yazıçı bu məqamda oxucuda insanlıqdan uzaq ictimai-mənəvi keyfiyyətlərə nifrət hissi oyadır.

Müəllif "Dirilən adam" romanında da Azərbaycan kəndinin başqa bir tərəfini-ictimai və mədəni geriliyini qələmə almış, onu şəhərdə baş verən əhvalatlarla əlaqələndirmişdir. Mir Cəlalin romanları, hekayələri Azərbaycan nəsr tarixində ədəbi hadisədir. Təyyar Salamoğlu yazır: "Bütün yaradıcı fəaliyyəti, həyat salnaməsi göstərir ki, Mir Cəlalin sənəti də, eşqi də ədəbiyyat olmuşdur. O, şərəfli alim, müəllim ömrü ilə bərabər, bir də şərəfli yazıçı ömrü yaşamışdır. Onun ömür "kitabları"nın dəyəri bundadır ki, o, bütün bu "kitablar"ı böyük hərfli insan olaraq yazmışdır" (2,6).

ƏDƏBİYYAT

1. Mir Cəlal "Bir gəncin manifesti". Bakı, 1980.
2. Əhəd Hüseynov. Mir Cəlalin bədii nəsr. Bakı, 2011.
3. Təyyar Salamoğlu. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret oçerklər. Bakı, 2011.

4. Xeyrulla Məmmədov. *Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin həddində*. Bakı, 1998.

5. Kamal Talıbzadə. *Sənətkarın şəxsiyyəti*. Bakı, 1978.

6. Şirindil Alışanlı. *Mir Cəlalın nəzəri-estetik görüşləri*. AMEA-nın "Xəbərləri" (humanitar elmlər seriyası), 3, 2007.

7. Şirindil Alışanlı. *Ədəbi-nəzəri fikrin tarixiliyi və müasirliyi*. Bakı, "Elm", 2013.

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan nəsrinin inkişafında Mir Cəlalın rolu

Məqalədə Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndəsi, pedaqoq, alim Mir Cəlalın nəsr yaradıcılığı nəzərdən keçirilmişdir. Hekayələrinin bir neçəsi təhlil obyektinə çevrilmiş, mövzu, məzmun və ideyasına münasibət bildirilmişdir. "Bir gəncin manifesti" romanı insanlığın manifesti kimi qiymətləndirilmişdir. Şərəfli ömür yaşamış Mir Cəlalın həyat və yaradıcılıq yolu bir daha tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Роль Мир Джалала в развитии азербайджанской прозы XX века

Статья посвящена прозе творчества выдающегося представителя, педагога и ученого азербайджанской прозы Мир Джалала. Некоторые из его историй анализируются. Содержание, предмет, идея истории комментируются. Римское «Проявление молодого человека» восхваляется как проявление человека. Жил славной жизнью Мир Джалала, жизнь и творчество которого превратили объект исследования.

SUMMARY

Mir Jalal's role in the development of XX century Azerbaijan prose

The article deal with the prose creativity of outstanding representative, pedagogue and scientist of Azerbaijan prose Mir Jalal. Some of his stories are analysed. The content, subject, idea of stories are commented on. The roman "Manifestation of a young man" is praised as the manifestation of human. Lived a glorious life Mir Jalal's life and creativity is converted the investigation object.

Ş.İ.XƏTAYININ YARADICILIĞINDA UŞAQ MÜTALİƏSİ NÜMUNƏLƏRİ

Pərixanın SOLTANQIZI,
ADPU-nun dosenti

Açar sözlər: Poetika, uşaq, nəsihət, dövr, mütaliə, ağıl, səbr, söz, bədillik, ədəbiyyat

Ключевые слова: Поэтика, ребенок, наставление, эпоха, эрудиция, ум, терпение, слово, художественность, литература

Key words: Poetics, child, epocha, reading, cleverness, patience, word artistic, literature

Azərbaycan xalqının tarixində, mədəniyyətində, ictimai-siyasi həyatında dərin iz qoyan Şah İsmayıl Xətayinin bioqrafiyası və yaradıcılığı pedaqoji universitet və ali məktəblərin filologiya fakültələrində ətraflı öyrədilir. Eləcə də "Uşaq ədəbiyyatı" fənninin tədrisində bu sənətkarın yaradıcılığının tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Elə buna görə də şairin yaradıcılığında uşaq mütaliəsi nümunələrinin seçilməsi və təhlili məqsəduyğun sayılır. sənətkardır. Azərbaycan dilində yazıb yaradan şair-sərkərdənin anadilli ədəbiyyatın inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Xətai 1487-ci ildə iyun ayının 23-də Ərdəbil şəhərində nüfuzlu bir şəxsin - dövlət xadimi və sərkərdə Şeyx Heydərin ailəsində doğulmuşdur. Ulu babası Şeyx Səfi Şərqi ən böyük təriqət başçılarından olmuşdur. Anası Aləmşahbəyim Ağqoyunlu hökmüdarı Soltan Yaqubun bacısı idi. Qısa ömrü müharibələrlə, ədəbi yaradıcılıqla keçən şair-sərkərdə 1524-cü ildə, 37 yaşında vəfat edib.

Ş.İ.Xətayi poetikası – "Nəsihətnəmə"si gənc nəsələ mənavi-əxlaqi dəyərlər aşlayır. Xüsusən də, dost haqqında onun fikirləri, çağırışları maraqlı və ibrətamiz-

dir. Gənclərə dost seçmək, könül sirdaşı tapmaq yolunda diqqətli, ağıllı olmağı nəsihət edir, yol göstərir. Kimi dost seçmək olar? Ağıllı, kamallı, sözünü, yerini bilən əsilli-nəcabətli mərifət sahibi olanı. Nədanla dostluq etməyin faydasızlığını söyləyərək gənclərə belələrindən uzaq olmağı tövsiyə edir:

*Kamal əhli ilə olgil müsahib
Ki, ondan mərifət kəsb et əcaib
Özünbilməz ilə durma, oturma
Ömür zayə keçər əqlin itirmə.
Qoma şah damənini daim əldən,
Yapış silsiləsinə canü dildən*

(I.s.232).

Kiminsə qüsurlu göstərmək istə-sən onu təklidə söylə. Əgər iki və daha artıq şəxs arasında desən onun dostuna yox, düşməninə çevrilərsən kimi fikirləri dərin fəlsəfi-əxlaqi əhəmiyyət kəsb edir:

*Görünən güzgüdə həm öz camalın,
Dəxi nədir cana səndən xəyalın?
Yaxın bax kim, sana səndən yaxındır
İrax baxma, sana səndən sağındır,
Yüzündəvü, gözündəvü gözündə
Özidir, can olan, ey can, özündə*

(I.s.227).

Bu poetik misralarla şair həm də gənclərə nəsihət edir ki, güzgüyə baxıb

öz eyiblərini necə görürsənsə, sənin əməllərini də xalq görür. Gördüyün işlərdən xalq ziyan çəkirsə və bu sənin üzünə deyilirsə onda nəticə çıxart, xeyirxah işlər gör və əməllərinlə ucal. Xalq sənin aynandı. O aynada özünü daha aydın görürsən.

Ş.İ.Xətayinin "Nəsihətnamə" məsnəvisi orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının epik janrının ən yaxşı nümunələrindəndir. Şair burada "İnsan haqqında düşüncələrini əks etdirir. Şairin nəsihətləri dərin insanpərvərliyi ilə seçilir. Xətaiyə görə, insan hər şeyə könül gözü ilə baxmalı, kamal sahibləri ilə oturub-durmalıdır ki, o özünü, həyatın həqiqətini görsün. Könül yıxmağı yox, tikməyi məsləhət görür" (4 s. 389).

"Dəhnamə" Xətayinin irihəcmli əsəridir. Poemada istifadə olunmuş qəzəllər əsəri daha maraqlı və oxunaqlı edir. Burada real məhəbbət, yaşanmış hiss və duyğular tərənnüm olunur. "Dəhnamə" "on məktub" deməkdir. Əsərin məzmununu məktublarla bağlı hadisələr təşkil edir.

Məzmunu: Bir nəfər sevənlərə rişxənd edir, lakin özü də bu bəlaya tutulur. Eşq əlindən əziyyət çəkərək çırpınır. Aşiq yuxuda gördüyü məşuqənin harada olduğunu bilmir. Məşuqənin surətini yuxuda görüb. O, Allaha yalvarır ki, onun yerini göstərsin. Hatifdən gələn səs sevgilisinin yerinin Pərilər bağı və onun pəri olduğunu söyləyir. Aşiq bağa gəlir. Məşuqəsinin gözəlliyini görür sevgisi daha da artır. Bağban onu öncə bağdan qovur. Sonra yazığı gəlib məsləhətlər verir. Aşiq Səbanı, Ahı, Göz yaşını, huşu onun yanına təkrar-təkrar elçi göndərir. Aşiqin dö-

zümünü, vəfasını görən məşuqə ona vəd verir. Aşiq də istəklərinə göstərdiyi səbrlə nail olur. Şairin bu əsərində Nizamidən gələn motivlər də istisna deyil. Səbr hər bir işin gövhəridir. Səbr, dözümlülük cəsarət tələb edir. Səbr insanı sonda müradına, arzusuna çatdırır.

Poemada aşiqin iztirabları iki mərhələdə verilmişdir. Birinci mərhələdə eşqin girdabına düşən aşiq həsrətdən ahnalə edir. İkinci mərhələdə isə onu üzən nigarının qəmzəsidir ki, buna görə də bəxtindən şikayətlənir. Məşuqəsinə insaf göstərməsi üçün yalvarır:

*Ey tuba budağı, sərv-dilçi,
Ey bağça nihali yari-nikü
Sən şad olasan cahanda daim,
Öldürdün məni yolunda qayğu
Bir mum mana vermədin, saçından,
Ey hüsnü pəri, nə xudurur bu?
Hicrin məni üstə dağə saldı,
Sən nerdəsən, ey gəzalə ahu? (1.s.*

301).

Əsərdə peyzajın təsviri vasitəsilə oxucu bahar fəslə haqqında şeirin klassik formasında daha geniş, daha orjinal məlumat əldə edir. Sənətkarlıqla qələmə alınan bahar bütün gözəllikləri ilə, poetik vəsifi ilə onların gözü qarşısında canlanır. Sanki Bahariyyəni misralarla yox, canlı seyr edirlər:

*Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdüyü laləzar gəldi.
Quşlar qamusü fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü.
Yer geydi qəbaya-xızırpusan,
Cümlə dilə gəldi, ləbxamuşan
Sərvin yenə tutdu, damənin su,
Sərv üstə oxu faxtə gu-gu,
Qönçə dəhəni çəməndə xandan,*

*Gülməkdən ənar açıldı dəndən,
Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryada dür oldu əvri-neysan.*

Xətayinin poetikasında qoşmaları, bayatıları, gəraylıları uşaq mütaliəsinin ən gözəl nümunələrindəndir. Şairin qoşmalarında bir əldə iki işdən yapışmağın fayda gətirməyəcəyi poetik fikrinə rast gəlirik. Bu fikirlər həyatı və dəyərlidir. İki işin arxasınca gedərsənsə heç birinə nail ola bilmərsən. Şair bir işdən yapışmağı, onun arxasınca getməyi tövsiyə edir. "Bu yolun yolçusu olayım dersən, Əldə iki qarqız tutmalı deygil" (1.s.334). Onun bu fikri Nizaminin "Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır, yarımçıq papaqcılıqdan" misrasını xatırladır.

Ümumiyyətlə, Xətayi poeziyasına nəzər saldıqda Nizamidən gələn humanist ideyalar, fikirlər və düşüncələri görməmək mümkün deyil. Bununla bağlı tədqiqatçılardan X.Yusifli təsadüfi qeyd etməmişdir ki, "Xətayi Nizami ilə həmfikiridir. O da belə hesab edir ki, insan yaxşı-yaman nə iş tutsa, onun bəhrəsini görəcəkdir, pis əməl sahibi öz əməlləri üçün xəcalət çəkəcək. Ancaq xeyir işlər, əməllər arxasınca gedənlər hər cür xəcalət, peşmançılıq, üzüqaralıq və şərmdəlik hislərindən uzaq olurlar" (1.s.13).

Xətayinin aşağıdakı bayatısı tərbiyəvi-əxlaqi dəyərinə görə el arasında məşhurdur:

*Xətai, işin düşər,
Gəlib-gedişin düşər,
Dişləmə, çiy loqməni
Yerinə dişin düşər.*

Şair "Bir söz" gəraylısında sözün mənəvi gözəlliyindən, onun yerində deyilməsindən, hər yaxşı, pis işin başında

duran sözün kəsərindən söz açır. Ona görə söz incədən incə olmalıdır, könüllər yıxmamalıdır:

*Söz vardır, kəsdirər başı,
Söz vardır, kəsər savaşı
Söz vardır, ağulu asi,
Bal ilə edər yağ bir söz*

"Kərəm eylə" gəraylısında tacirlərə üz tutur, onları insafli olmağa, halal mala haram qatıb satmağın ən böyük günah olduğunu poetik dillə ifadə edir. Gəncləri halallığa, haramdan uzaq olmağa səsləyir.

Ş.İ.Xətayinin həyat və yaradıcılığı əsərlərindən nümunələr ali məktəblərdə tədris olunan bəzi uşaq ədəbiyyatı dərsliklərinə də daxil edilmişdi. (Bax.3.s.82-84)

ƏDƏBİYYAT

1. Ş.İ.Xətayi "Seçilmiş əsərləri" – Şərq-Qərb, 2005.
2. Z.Xəlil, F.Əsgərli, "Uşaq ədəbiyyatı", Bakı, ADPU, 2007.
3. B.Həsənli "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı", Bakı. Müəllim, 2015.
4. Ə.Səfərli, X.Yusifli. "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı", Bakı, Ozan-1998.
5. Ş.İ.Xətayi. "Seçilmiş əsərləri", Bakı, Çağışoğlu, 2006.
6. Ş.İ.Xətayi. "Məqalələr toplusu", Bakı, 1998.
7. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" VI cildə, III cild, Bakı, Elm 2007.

XÜLASƏ

Ş.İ.Xətayinin yaradıcılığında uşaq mütaliəsi nümunələri

Məqalədə Ş.İ.Xətayinin yaradıcılığında uşaq mütaliəsi nümunələri araşdırılır. Şairin "Nəsihətnamə" poeması, qoşma, bayatı, gəraylı və s. ədəbi nümunələri tədqiqata cəlb olunur. Bu əsərlərdə mənəviyyat, xeyir-

xahlıq, sadəlik, əməksevərlik, dostluq, iradə, səbr, ağıl, bacarıq və s. keyfiyyətlər önə gətirilərək elmi təhlilə çəkilir. Şairin poetikasında uşaq mütaliəsi nümunələri uşaq, yeniyetmə və gənclərin tərbiyəsində onlara mənəvi əxlaqi dəyərlərin aşılmasında tərbiyəedici mənbə kimi təhlil edilir.

Məqalədə tədqiqata cəlb olunan ədəbi nümunələr həmçinin orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq mütaliəsi kimi araşdırılır. Elmi polimika aparılır.

РЕЗЮМЕ

Образцы детского чтения в поэтике Ш.И.Хатаи

В статье исследуются образцы детского творчества Хатаи. Также исследованию подвергаются такие литературные образцы как поэма «Насихатнаме», гошма, баяты. В этих произведениях такие свойства, как духовность, добродетель, простота, трудолюбие, дружба, воля, ум, умение исследуются с научной точки зрения.

Образцы детского чтения анализируются в поэтике поэта как воспитывающий источник в привитии морально-нравственных ценностей в воспитании

детей, подростков и молодёжи.

В данной статье анализируемые литературные образцы исследуются в то же время как образцы детского чтения в азербайджанской литературе средних веков. Ведётся научная полемика.

SUMMARY

The examples of children's reading in Sh.İ.Khatai's poetics

In this article the examples of children's reading are researched in the creation of Sh.İ.Khatai's creation. The poem of "Nesihetname" by Khatai, goshma, bayati, gherayli and etc literary examples have been investigated. In these works, morality, goodness, simpleness, deligence, friendship, will, patience, cleverness, ability and other qualities have been analyzed scientifically. In the poet's poetics the examples of children's reading, child, teeuager, the young have been analyted as an origin of bringing-up in the teaching of moral values literary examples investigated in the middle age of Azerbaijan literature are investigated as a children's reading in this article. It has been carried scientific polimics.

ŞƏXSİZ VƏ MÜƏYYƏN ŞƏXSİ CÜMLƏLƏRDƏ SİNTAKTİK-SEMANTİK ƏLAMƏTLƏRİN YARANMASINDA SUBYEKTİN İŞTİRAKI

Ədalət ABBASOV,
ADPU-nun dosenti

Açar sözlər: grammatik şəxs, şəxssiz cümlə, leksik vahid, subyekt, konstruktiv mövcudluq, mübtədasızlıq, şəxs kateqoriyası

Ключевые слова: грамматическая личность, индивидуально цитируемое, лексическая единица, субъект, конструктивное существование, неопределенное, категория личности.

Key words: grammar, individual sentence, lexical unit, subject, constructive existence, indifference, category of person

Azərbaycan dilinə aid toplanan, təhlil və izah edilən bədii nümunələrə, eləcə də elmi dilçilik ədəbiyyatında verilən fikir və mülahizələrin sonucuna əsasən müəyyən edilmişdir ki, şəxssiz cümlənin mübtədası cümlədə fakt iştirak etmədiyi kimi, məzmunu görə də təsəvvür edilmir. Məsələn:

- Qışın dondurucu bir günü idi.
- Bir az sonra Qulamrzanın mənzilə baxıldı.

- Mayın gözəl bir səhəri idi.

Şəxssiz cümlələrdə düzgün mənim-sənilməyən kateqoriyalardan biri şəxs kateqoriyasıdır. Belə ki, şəxs sözü bəzi dilçilik əsərlərində yanlış izah edilmiş və digər məfhumlarla qarışdırılmışdır. Qrammatikada şəxs sözünün iki mənası vardır: a) subyekt (iş görən şəxs); b) grammatik şəxs (mübtədə). Lakin bir çox məqamlarda bu iki anlayış bir-biri ilə qarışdırılmış və bunların mahiyyəti düzgün şərh edilməmişdir. Şəxssizliyin mübtədasızlıq kimi düşünülməməsi bu qüsuru daha da dərinləşdirir.

Yuxarıdakı nümunələrə diqqət edək. Bu cümlələrin şəxssiz cümlə olmasını

onlarda grammatik şəxsin-mübtədanın iştirak etməməsi meyarı ilə müəyyənləşdiririk.

Bəzi dilçilik əsərlərində bu, anlaşılmaz və qarışıq izah olunmuşdur: "Qrammatikada şəxslı cümlələr mübtədəli, şəxssiz cümlələr isə mübtədasız cümlələr kimi düşünülməlidir. Lakin mübtədasız cümlələrin hamısı şəxssiz cümlə olmur" (1, s. 53).

Başqa bir dilçilik əsərində oxuyuruq: "Bəzən şəxssizliyin spesifikasiyasından danışarkən belə cümlələrdə hərəkətin icrasından ayrılmış halda, kortəbii baş verən hadisə kimi ifadə olunduğu təsvir edilir. Bu fikir məntiqi cəhətdən düzgün deyil, ona görə ki, hərəkətin subyekti, əlamətin daşıyıcısı olmadan hərəkət və əlamət necə baş verə, reallaşa bilər. Əslində bu cür cümlələrdə predikativlik yolu ilə hərəkət onun icraçısı ilə əlamət onun daşıyıcısı ilə birlikdə ifadə olunur" (3, s. 191).

Əlbəttə, şəxssiz nitq olmadığı kimi şəxsdən kənar da iş, hərəkət mövcud deyildir. Hətta söylədiyimiz bu fikrin özü də gerçək deyildir. Təbiətdə baş verən iş

və prosesləri, təbiət hadisələrini yada salsaq, bu mülahizənin doğruluğu qənaətinə gəlmiş olarıq. Bu fikrin, mülahizənin şəxssiz cümlələrin struktur xüsusiyyətləri və xüsusilə də struktur semantik əlamətlərinə heç bir dəxli və əlaqəsi yoxdur. Çünki sadə cümlənin bu növünü ən vacib səciyyəvi struktur əlaməti mübtədasızlıqdır.

Bu cür yanlış sonucun hasil olmasına lüğət tərkibində digər sözlər kimi şəxs sözünün də çoxmənalı xüsusiyyətə malik olmasıdır: a) Şəxs sözü birinci mənası olaraq insan anlamını ifadə edir. Ailə üzvləri, cəmiyyət üzvləri "bilik və bacarıqlı şəxs", "məşhur şəxs", "dünyagörmüş şəxs", "mühafizəkar şəxs", "maraqlı şəxs" və s. birləşmələri məhz insan mənasında işlənən sintaqmalardır. İnformasiyanın mənbəyinin göstəricisi olan birinci şəxsi {danışan şəxsi), dinləmə mövqeyində olan ikinci şəxsi (dinləyən şəxsi) və haqqında danışılanı (üçüncü şəxsi) təmsil edən qrammatik şəxs anlamında işlənir.

Beləliklə, şəxssiz və ümumiyyətlə, sadə cümlənin şəxsə görə növlərindən bəhs edilərkən şəxs sözünü yalnız bir mənalı qrammatik şəxs, yəni mübtəda mənasında düşünmək ən doğru hökmdür. Deməli, şəxslı, şəxssiz leksik vahidlərini sadə cümlənin növlərində əsas meyar kimi götürsək, şəxslı cümlə mübtədalı, şəxssiz cümlə isə mübtədasız cümlə olaraq dərk edilməlidir.

Söylədiklərimizi bədii əsərlərdən götürülmüş nümunələr üzərində izah etməklə sübut edə bilərik:

• - Bura bax, üzünü çevirib keçmə! - dedi.

Zəki dayandı:

• Nə deyirsən? -deyə soruşdu.

Əhməd onun bu hərəkətindən

pozulduğunu hiss etdirməyərək :

• Canım, daha bizi saymırsan, görəndə də üzünü çevirib keçirsən? -dedi.

• Elədir, biz özü üçün yaşayan xüdəbin, məsləksiz adamları görəndə üzümü-zü yana çeviririk. Bir də ki, sən indi mələklərlə birlikdə göyün yeddinci qatında uçursan. -(A.Şaiq. Seçilmiş əsərləri, s.263-264, üç cilddə, "Avrasiya Press", Bakı-2005).

• 1) Ağır hirsli addımlarla otaqda var-gəl edilirdi.

• Ötən ildən bəri öyüd-nəsihət verməkdən, başa salmaqdan bezikdirildi.

• **Əl altından bir çox həkimlərə müraciət edilmişdi.** (V.Babanlı, s.290-291, "Vidən susanda, "Çaşıoğlu", Bakı-2009).

Birinci qrup cümlələr cüt-tərkibli müəyyən şəxslı cümlələrdir. Bu nümunələrdə daha çox ikinci şəxs - dinləmə mövqeyində duran şəxsə müraciət edilir ki, mübtədalar da məhz onlarla ifadə olunub. Mübtədası birinci şəxsin cəmi qismində çıxış edən cümlədə vardır ki, qrammatik şəxs (mübtəda) burada müstəqil vahid kimi çıxış edir. Diqqəti cəlb edən cəhət bir də odur ki, bu nümunələrdə hökmün predmeti - məntiqi mübtəda (məntiqi subyekt) və qrammatik şəxs (qrammatik mübtəda) bir-birinə müvafiq gəlir. Quruluş xüsusiyyətlərinin açdığı struktur-semantik perspektivlərin reallaşmasında həmin subyekt - mübtəda birliyinin kifayət qədər rolu vardır.

İkinci qrup cümlələrdə isə hökm və qrammatik kateqoriyaların üzvlərinin varlığı həm zahiri strukturda, həm də daxili semantik tutumda müşahidə edilmir. Belə cümlələrin səciyyəvi əlaməti də məhz şəxssizlikdir. Birinci qrup cümlələri

mübtədali (şəxslı) adlandırmaq qədər ikinci qrup cümlələri yalnız mübtədanın olmaması cəhətdən şəxssiz (mübtədasız) adlandırmaq doğru bir fikirdir.

Şəxssiz cümlələrdəki şəxs anlayışı olsa-olsa, şərti subyekt, yəni cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olan, iş və hadisənin icraçısı düşünülə bilər. Məsələn:

Məsələyə bugünkü iclasda baxıldı .

Bu cür cümlə konstruksiyasında cümlənin ümumi məzmununun icraçısı anlamında şəxs barədə düşünmək olar. Bu şəxs, qrammatik şəxs (mübtədə) anlamına gəlməməlidir. Ona görə ki, burada ümumi məzmunundan hasil olan mübtədə mövcud deyil və onun düşünülməsi belə imkansızdır.

Nümunəni məzmun baxımdan təhlil etsək, belə bir mülahizə və fikir söyləmək mümkündür. İclasın subyektı insan olduğu üçün hər hansı məsələnin də bu və ya digər dərəcədə, yaxud mənfı və müsbət həlli də insan vasitəsilə həll edilir. Deməli, şəxssiz cümlələrdə şərti düşünülən "şəxs" yuxarıda şəxs sözünün göstərilən birinci mənasına (insan anlayışına) müvafiq gəlir.

Sonucda belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, şəxssizliklə subyektivlik müxtəlif anlayışlardır.

Başqa bir nümunəyə diqqət edək:

Məsələn; "Sizə ayıbdır" cümləsində "şəxs" - insan anlayışı açıq şəkildə görünür. Lakin bunun qrammatik şəxs olmadığı onun morfoloji əlamətindən bəlli olur. İkinci şəxsin cəmi olan əvəzlik (siz) yönlük hal şəkilçisi qəbul etdiyinə görə sintaktik vəzifəsi baxımından tamamlıq mövqeyində durur. Bir daha görürük ki, şəxssiz cümlələrdəki "şəxs" insan mənasında ifadə edilən "şəxsdir". (Cümlənin

ümumi məzmununda icraçı mövqeyində duran subyekt).

Şəxslı cümlələrdəki subyektlə şəxssiz cümlələrdəki subyekt istər iş görən mövqeyində icraçı qismində iştirak etmə dərəcəsi, istərsə də morfoloji baxımdan kəskin şəkildə fərqlənir.

Fikrimizi aşağıda verilən nümunələrlə əsasən izah edək. Məsələn:

• *Dəfn edirəm bir otaqda.*

Mən özümü neçə dəfə

Dəfn edirəm bir otaqda.

Vəsf etdiyim gözəlliyə

Pəncərədən baxıram mən...

(M.Araz, *Oxucuya məktub.s.89* "Gənclik", B-1979)

• Qazaxda Ağəs Odev (Ağstafa) çayının qırağındakı meydana enibdi.

• Yavaş-yavaş havaya qalxmaq barədə səsləndi.

• Bu gəminin Ceyran çölə gəlişi haqda birinci dəfə deyilirdi.

(İ.Muğanna. *İlan dərəsi, "Hədəf", Bakı-2013, s.103*).

Nümunələrə ayrı-ayrı diqqət edək: 1) Birinci nümunələrin subyektı qrammatik şəxsin təmsilçisi olaraq çıxış edir. Ekplisit mübtədə bu cür konstruksiyanın başlıca subyektı funksiyasını ifadə edir. Sintaktik semantikanın yaranmasında subyektlə- qrammatik şəxsin vəhdəti mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, struktur semantika cümlənin zahiri xarakteri ilə bağlıdır. Üzdə olan üzvlərin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənalardan birliyi hesab edilən mənalardan toplusu cümlənin quruluş xüsusiyyətlərindən törəyir. Buna görə də struktur semantikanın çəkisi bir başa mübtədə ilə əlaqədardır.

Sintaktik semantika daxili məna xarakteri daşıyır. Cümləyə daxil olan cümlələrdə

struktur quruluş xüsusiyyətlərlə sözlərin ayrılıqda bildirdiyi məna cümlə ilə əlaqələnən məna ilə vəhdətdə ümumi sintaktik semantikanın formalaşdırılmasını təşkil edir. Bu cümlələrdəki subyekt öz morfoloji şəkli əlamətinə görə ismin adlıq halında durur.

İkinci nümunələrdə isə "şəxs" sözünün yalnız bir mənası - iş, hərəkət və hadisənin ümumi icraçısı olan insan yada düşür. Yəni cümlənin subyektı — qrammatik şəxs deyil, iş və proseslə əlaqələndirilən şəxsdən söhbət gedə bilər.

Nümunələrdəki sözlər cümlədəki mənada götürülə bildiyi kimi, ayrıca lüğəvi mənalarını da əvvəlki müstəqil mövqeyində davamlı olaraq qoruyub saxlayır.

Tədqiqatçılar aşkar etmişdir ki, nəinki sözlər mənbədəki mənada götürülür, hətta bəzən mənbədəki bütün mənaları ilə birlikdə götürülür. Yalnız müəyyən müddətdən sonra belə çoxmənalı alınmalarda semantik sadələşmə baş verir (2, s.82).

Şəxssiz cümlələrin strukturundakı leksik vahidlər həm müstəqil lüğəvi mənalarını mühafizə edir, həm də cümlənin sintaktik, semantik məzmununun yaranması işində cümləyə məxsus semantik rəngarəngliyi tənzimləyir.

Dilin leksik - semantik sistemində ən kiçik vahid hesab edilən sözün sintaktik semantikanın formalaşmasındakı rolu qeyd etdiyimiz kimi, ikitərəfli (müstəqil məna və mətnə görə olan məna) nəzərə çarpır.

Şəxssiz cümlələrdə sözün anlam strukturu sözün eyniyyəti anlayışı ilə yaxından bağlıdır. "Sözün anlam eyniyyəti problemini öyrənməkdə qarşıya bir sıra obyektiv çətinliklər çıxır. Birinci çətinlik ondan ibarətdir ki, çoxmənalı

sözün bu və ya digər mənasını realizə edən semantik kontekst (mətn) həm sistemə (dilə), həm də nitqə aid ola bilər. Habelə bu semantik kontekst (mətn), həm leksik, həm də qrammatik (morfoloji və sintaktik) dil vasitələrindən ibarət ola bilər. Odur ki, sözün anlam strukturunu müəyyənləşdirmək çoxmənalı vahidlərin fərqləndirilməsi üçün obyektiv meyar tapılması ilə əlaqədardır (4, s. 85).

Şəxssiz cümlələr mübtədasız görünüşünə, yəni zahiri quruluşuna görə müəyyən şəxslə taktərkiibli cümlələrə bənzəyir. Azərbaycan dili materiallarına əsasən deyə bilərik ki, (istər bədii, istərsə də xalq danışığı dilində) mübtədasi birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan cümlələrdə təkrarçılığın qarşısını almaq, nitqi üslubi cəhətdən gözəlləşdirmək məqsədilə əksər məqamlarda mübtədə işlənmir. Həmin cümlələrin mübtədasi xəbərdəki subyekt elementi (şəxs sonluğu) vasitəsi ilə bəlli olur. Qrammatik şəxs stilistik imkanlarının funksional aktivliyi sayəsində sintaktik mübtədə morfoloji nəticələnməyə qədər leksik-morfoloji deformatsiya prosesinə məruz qalmışdır. Məsələn:

*Çöllərə düşdüyüm o vaxtdan bəri
Dolandım dağları, meşəlikləri;
Nə vaxtdır gündüzü qatıb gecəyə,
Gəldim aslanlarla pəncə-pəncəyə
Neçə orman yıxdım, neçə dağ
yardım,*

*Hər yoldan ötənə bəzən yalvardım -
(S.Vurğun əsərləri, IV cild, s.353,
Bakı, 1988).*

Nümunələrə diqqət etdikdə mübtədanın konkret leksik vahidlə deyil, onun opponenti olan morfoloji subyektlə (şəxs sonluğu ilə) ifadə olunduğunu görürük.

Belə cümlələr yalnız struktur

görüntüsü cəhətdən şəxssiz cümlələrə oxşayır, qrammatik şəxsin iştirakı baxımdan isə ciddi şəkildə fərqlənir. Şəxssiz cümlələr bu cür cümlələrlə sadəcə analoji struktur konstruksiyasına malikdir.

Məsələn:

- Daxili yoxsulluğa, zehni kütlüyə doğru edilir.
- Məktəblərin alverxanaya döndürülməsindən gileylənilir.
- İnstitutlarda da indi kütləviləşdirilib.

(V.Babanlı. Qəribə eşq, s.89. "Çinar-çap", Bakı, 2007).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu cümlələr öz quruluşları cəhətdən tək-tərkibli müəyyən şəxslı cümlələrə oxşayır. Hər iki cümlə növü xəbər əsasında qurulmuş və mübtədasızdır. Lakin mübtədasızlığın təfəkkürdəki düşüncə mövcudluğu dərəcəsinə görə bu cümlə konstruksiyaları bir-birindən fərqlənir.

Müəyyən şəxslı tək-tərkibli cümlələrdə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mübtəda öz ifadəsini morfoloji üsulla tapır və həmin morfoloji vasitə (xəbərin sonundakı şəxs sonluğu) buraxılan mübtədanın zehində konkret təsəvvür edilməsini şərtləndirir. Şəxssiz cümlələrdə isə mübtəda nəinki faktik iştirak etmir, onun təsəvvürü də qeyri-mümkündür.

Müəyyən şəxslı cümlələrdə şəxs sözünün hər iki mənada - iş görən (subyekt və qrammatik şəxs (mübtəda) iştirakı normal linqvosintaktik hadisədir. "Şəxssizlik" termini mübtədasızlıq istilahına uyğun gəlir. Bu cümlə konstruksiyasında mübtədanın təsəvvürü qeyri-mümkünlüyü ilə bitməyərək, hətta xəbərin morfoloji əlamətinə görə də müəyyənləşə bilmir.

Şəxssiz cümlələrin araşdırılmasının təşəkkül mərhələsində mübtədası təkcə

digər canlı və cansız varlıqlara aid olan cümlələr şəxssiz cümlə kimi təqdim edilmişdir.

Odur ki, "bizə artıq gecdir", "sizə sərfəlidir" tipli konstruksiyalı cümlələr ilkin tədqiqat zamanı şəxslı hesab edilmişdir. Belə cümlələrdə bu fikrə gəlinməsinin meyarı kimi birinci (bizə) və ikinci şəxsə (sizə) aid əvəzlilərin təkcə insan anlayışı bildirməsi hesab edilməsi olmuşdur. Burada şəxssizliyin əsas əlaməti kimi qrammatik şəxsin, yəni mübtədanın faktik iştirak etməməsi deyil, şəxs sözünün ilk mənası - insan anlamı kimi qəbul edilməsidir.

Şəxssiz cümlələrdə "şəxssiz cümlə" termini şərti xarakter daşıyır. Bu istilah adı altında xəbər əsasında formalaşan cümlələrin (mübtədasız) bir növündən bəhs edilir.

Şəxslı cümlədəki subyektlə şəxssiz cümlədəki subyekt həmin cümlə tiplərində sintaktik-semantik əlamətlərin formalaşmasında bu və ya digər (az və ya çox) dərəcədə iştirak etsə də, eyni deyildir. Bunları müqayisə etsək, aşağıdakı fərqli cəhətləri görmək mümkündür:

• Hər şeydən əvvəl bu subyektlər təfəkkürdəki hadisə və əşyalara münasibətlərinə görə fərqlənirlər:

a) Müəyyən şəxslı cümlədəki subyekt cümlədəki iş və hadisənin real icraçısı mövqeyindən çıxış edir.

b) Şəxssiz cümlələrdə şərti hesab edilən subyekt cümlənin ümumi məzmunundan doğan semantik pərdə altında gizli və donuq şəkildə təsəvvür edilən subyektidir.

• Bu subyektlər sintaktik modelindəki morfoloji əlamətinə görə də kəskin fərqlənir: a) Şəxslı cümlədəki subyekt öz qrammatik (morfoloji) halı baxımdan for-

maca adlıq halda durur. b) Şəxssiz cümlələrin subyekti isə qrammatik formasına görə yönlük halda çıxış edir.

• Şəxssiz cümlədəki subyekt məntiqi, müəyyən şəxslə cümlədəki subyekt isə qrammatik subyektdir.

Daha konkret desək, şəxssiz cümlələrdə qrammatik mübtədə olmur və təsəvvür də edilmir. Bu struktur xüsusiyyəti cəhətdən də belə konstruksiyalı cümlə tipləri şəxssiz, yəni mübtədasız cümlələr sayılır.

Şəxssiz cümlə tiplərində şəxs anlayışı dedikdə birmənalı şəkildə qrammatik kateqoriya yada düşməlidir. Qrammatik şəxs termini işin icraçısının deyil, mübtədanın ifadəçisi (təmsilçisi) kimi başa düşülür.

• Müəyyən şəxslə cümlələrdə subyekt mübtədə ilə ekvivalent təşkil edir. Başqa sözlə desək, subyekt (iş görəni) və mübtədə (qrammatik şəxs) üst-üstə düşür.

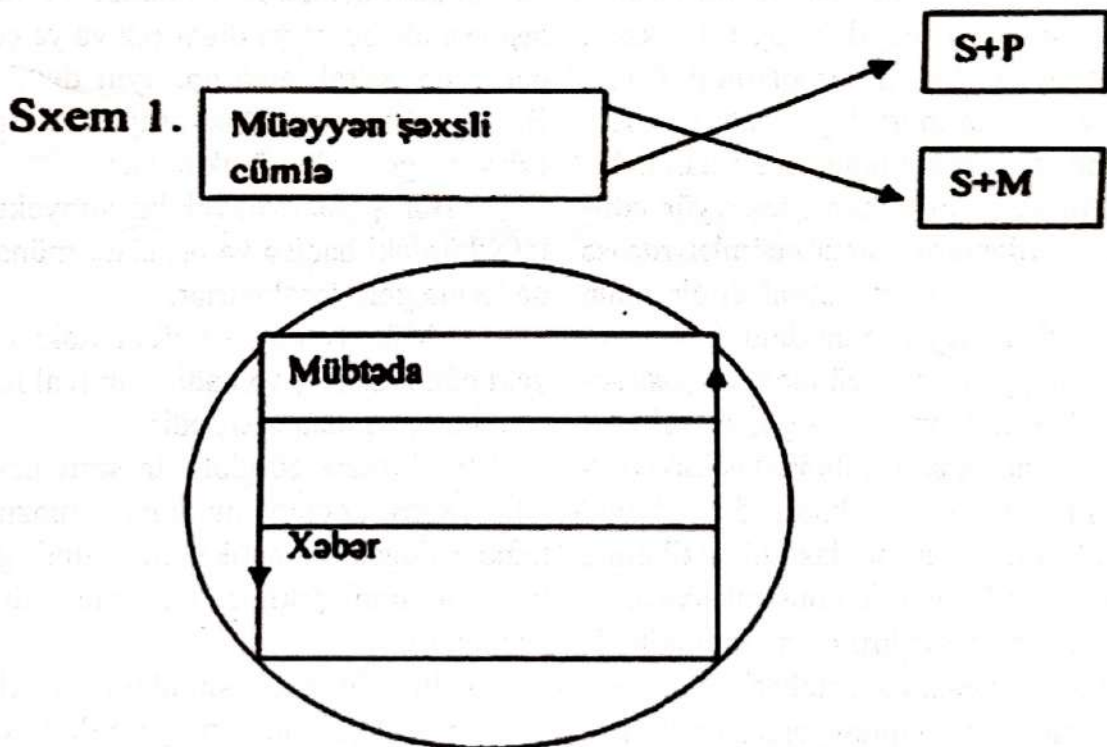
Predikat subyektlə nə dərəcədə uzlaşırsa, eyni zamanda mübtədə ilə bir o qədər uzlaşır və deməli, predikat həm də qrammatik kateqoriya olan xəbərə proyeksiyalanır.

Şəxssiz cümlələr isə mübtədə ilə xəbərin sintezindən ibarətdir. Fərq burasındadır ki, müəyyən şəxslə cümlələrdə subyekt istər ayrıca sözlə (leksik vahidlə), istər morfoloji əlamətə görə ifadə edilsin, hər iki variantında konkret şəkildə təsəvvür edilir.

Şəxssiz cümlələrdə isə öz qrammatik və məntiqi modeli ilə deyil, xəbərdəki predikativ qəlibi ilə sönük tərzdə hiss olunur.

Hər iki cümlə tipinin müqayisəli cəhətləri haqda verilən əlamətlərini əyaniləşdirərsə, belə bir qrafik alınır:

Müəyyən şəxslə cümlələrdə subyekt - predikat münasibətinin təsvirini göstərən sxemlər:

Şəxssiz cümlələrin subyekt təzahürünü əks etdirən sxem. Sxem 2.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı, AEA nəşriyyatı, 1963.
2. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları, Bakı, "ADU", 1995.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, Bakı, "Elm və təhsil", 2010.
4. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. Bakı, "Maarif", 1982.

XÜLASƏ

Şəxssiz və müəyyən şəxslə cümlələrdə sintaktik-semantik əlamətlərin yaranmasında subyektin iştirakı

Bəzən şəxssizliyin spesifikasiyasından danışarkən bəla cümlələrdə hərəkətin icrasından ayrılmış halda, kortəbii baş verən hadisə kimi ifadə olunduğu təsvir edilir. Bu fikir məntiqi cəhətdən düzgün deyil, ona görə ki, hərəkətin subyekti, əlamətin daşıyıcısı olmadan hərəkət və əlamət necə baş verə bilər. Əslində bu cür cümlələrdə predikativlik yolu ilə hərəkət onun daşıyıcısı ilə birlikdə ifadə olunur.

РЕЗЮМЕ

Субъект участия в синтаксически-семантических признаках определенного предложения в отдельных предложениях

Иногда, говоря о личности человека, он описывается в таких предложениях как самопроизвольное заключение в тюрьму, отделение от действия. Эта идея не является логически правильной, поскольку субъект действия, субъект действия без носителя знака, может действовать и действовать без носителя знака. На самом деле, в таких пунктах прецедентное движение выражается в его значении.

SUMMARY

Subject of participation in syntactic-semantic signs of certain sentence in individual sentences

Sometimes, while speaking about the identity of the individual, it is described in the sentences as being spontaneously incarcerated, separating from the action. This idea is not logically correct, since the subject of the action, the subject of the action without the carrier of the sign, can act and act without the carrier of the sign. Actually, in such clauses, the precedent movement is expressed with its bearing.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” TƏDRİS EDİLƏRKƏN...

Yaqub MƏMMƏDOV,
Heydər Əliyev adına AAHM-in humanitar
və sosial fənlər kafedrasının müəllimi

Qəhrəmanlıq türkün tarixən forma-laşmış həyat tərzidir. Türkün qəhrəmanlığı vətən sevgisinə əsaslanır: "Vətən əxlaqı" türkün əsas ideologiyası olub. Vətən əxlaqı - dövlət əxlaqının təməli hesab olunurdu. Türklər öz kimliyini əbədləşdirmək üçün gördüyü işləri təfəkkür salnamələrinə həkk etdilər: mif, əfsanə, "Orxon-Yenisey" kitabələri, "Qobustan" qaya abidələri, "Kitabi-Qədə Qorqud", "Manas", "Koroğlu", "Alpamış" və s. eposlar yaratdılar. Bunlar türkün tarixdəki rolunu, qüdrətini, türk təfəkkürünün gücünü əks etdirən mühüm abidələrdir.

XX əsrdə Azərbaycanın əldə etdiyi ən böyük nailiyyət onun istiqlaliyyətidir. Yeni əsrə Azərbaycan artıq müstəqil dövlət kimi daxil oldu. 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan Azərbaycan Respublikası hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə əzmlə irəliləyir (2, 6). Bu il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi ilə əlaqədar Respublika Prezidenti sərəncam vermişdir. Müstəqilliyə nail olmaq və həyatın bir çox sahələrində dəyişiklik etmək çox çətin prosesdir. Gərək hər bir insan və xüsusən gənc nəsil müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin (2,7).

Bunun üçün o, mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, elminin nə olduğunu dərinlən bilməlidir. Bu,

çox mühüm məsələdir. Məhz bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu xalqımızın milli sərvətidir. Eposda zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli dəyərlərimiz öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim əxlaq kitabımızdır. Böyüya hörmət, ata-anaya məhəbbət, iman və etiqad, namus və qeyrət, ailəyə, torpağa, Vətənə sədaqət - bu insani keyfiyyətlər Qorqud övladlarının qanına ana südü ilə, ata qanı ilə birlikdə daxil olur və onunla birlikdə gedir.

Türklərdə "Ana haqqı - Tanrı haqqı!" hesab olunurdu, xanımların ətrafına namusdan çəpər çəkilmişdi, türk qızı öz ruhunda və vücudunda zəriflik və qəhrəmanlığı birləşdirirdi. Türk xanımı türk demokratizminin yavrusu, onun yeganə hakimi Tanrı əmanəti sayılan insan ruhunun saxlancısı olan qəlbidir. Türk qızının qəlbi günəş kimi hərarətli, ay kimi parlaqdır.

"Dədə Qorqud" boylarında kamil, gözəl qadın surətləri vardır. Bu qadınlar döyüşkən, safürəkli, dava günlərində at minib qılınc çalan oğuz qadınlarıdır. Onlar yeri gələndə oğuz igidlərini əvəz edərək el-obanın şərəfi uğrunda vuruşurlar.

Oğuz elində ananın, qadının mövqeyi çox yüksək və şərəflidir. Onlar ismət, namus, vəfa, sədaqət mücəssəməsi, islamdan öncə yaşayıb, örtük bilməyən türk qadınlarının surətləridir.

Eposun "Müqəddimə"sində Ozan

qadın tiplərindən danışır, onların dörd cür olmasını qeyd edir. Ozan aydır:

Qarılar dörd dürlüdür:

Birisi solduran soydur,

Birisi dolduran toydur.

Birisi evin dayağıdır,

Birisi necə söylərsən, bayağıdır

(1,22).

Ozan qadın tiplərinin xarakteristikasını verməklə oğuz elində qadınların evinə, ərinə dayaq olduğunu, evə gələn qonağa xoş münasibət bəsləməyin qadın üçün mədəni keyfiyyət olduğunu söyləyir.

Yenə də "Giriş"də Dədə Qorqud deyir: "Qız anadan görməyincə öyüd almaz".

Burada ananın hər bir hərəkətinin, məişət və ictimai davranışının övlad üçün nümunə, örnək olmasından danışılır...

Deyilənlərdən nəticəyə gəlmək olar ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanlıq eposu olmaqla yanaşı, həm də oğuz elinin, türk dünyasının əxlaq kitabıdır.

Övladı olmadığı üçün qara otaqda oturdulan və buna görə qəzəblənən Dirsə xana xanımı öyüd-nəsihət verir, ona səbrli olmağı tövsiyə edir.

Dirsə xan arvadının sözü ilə böyük məclis qurdurdu, Allahdan istəyini dilədi. Atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsdirdi. İç oğuz, Daş oğuz bəylərini bir yerə topladı. Ac gördü, doydurdu. Təpə kimi ət yığdı, göl kimi qımız sağdırdı. Allah bir ağzı dualının alqışı ilə övlad verdi. Oğlan böyüyür, meydanda buğanın başını kəsir. Dədə Qorqud oğlana "Buğac" adı qoyur.

Əgər Boyun əvvəlində Dirsə xanın xatununu səbrli, öyüd-nəsihət verən bir qadın kimi görürüksə, oğlunun ilk ovu

münasibəti ilə oğuz bəylərinin şərəfinə verilmiş qonaqlıqda Buğacı görmədikdə bağrının qana döndüyünün şahidi olur, "Oğul hanı?!" deyərək fəryad qopardığının və qırx incə belli qızla oğlunu axtarmağa gedən fədakar ana olduğunu öyrənirik.

A Dirsə xan,

...Qara bulduğum oğul qanı?

Yalnız oğul yollarından dönməyəyim!

Yalnız oğul xəbərini, a Dirsə xan, degil mana!

Qara başım qurban olsun bu gün sana! (1,31).

Dirsə xanın arvadı qırx incə belli qızla Qazlıq dağına gəlib çıxdı. Gördü ki, bir dərənin içində qarğa-quzğun qonur-qalxır(3,205). Atını ora çapdı, gördü oğlu al qana bulaşmış yatır. Ana fəryad etdi, oğul ananın səsini eşitdi və dedi: "Ana, ağlama, qorxma, bu yaradan mənə ölüm yoxdur. Boz atlı Xızır yanıma gəldi, üç dəfə yaramın üstündə əl gəzdirdi." Bu yaradan sənə ölüm yoxdur. Dağ çiçəyi ilə anan südü sənə dərmandır".

Ana südü ilə dağ çiçəyi Buğacın məlhəmi olur. Ana oğlunu evə gətirir. Əsl həqiqəti ona başa salaraq, öz ərinə də namərdlərin əlindən qurtarır.

Boyda Dirsə xanın xatunu öz qoçaqlığı, bacarıq və hünərilə sevilir, örnəyə çevrilir. Oğuz eli də ona görə basılmazdır ki, onun belə igid, tədbirli qadınlar var.

İkinci boyda-"Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"unda kafirlər Burla xatunu məclisə gətirib ona şərab paylatdırmaq istəyirlər. Bunu eşidən Burla xatun qırx incə belli qızın içinə girib onlara məsləhət verdi:"Qazan bəyin xatunu hansınızdır?-deyə yapışarlarsa, qırx yerdən

səs verəsiniz”.

Kafirlər Uruzu qıyma-qıyma doğrayıb ətindən kabab bişirmək və qızlara yedirtməklə ananı tanımağa çalışırlar. Düşmənin bu amansız, iyrənc fikrindən xəbər tutduqda Burla xatun dəhşətə gəlir.

Ana aydır:

-Sənin ətindən, oğul, yiyəyinmi, yoxsa sası dinlü kafirin döşəginə girəyinmi? Ağan Qazanın namusunu sındırayınmi?

Uruz aydır: “Ağzun qurusun, ana! Dilin çürisün, ana! Ana haqqı-Tanrı haqqı” deyilməsəydi, yerimdən durardım, yaqanla boğazından tutaydım, ağ yüzünü qara yerə dəpəydim, can datlusun sana göstərəydim! Bu nə sözdür? Saqın, qadın ana! Qo bəni çəngələ ursunlar, qara qavurma etsünlər, qırq bəg qızının öninə ilətsünlər yedirtsinlər. Anlar bir yedigində sən iki yegil! Səni kafirlər bilməsünlər-duymasunlar..Atam Qazanın namusunu sımayasan! Saqın! (1,45)

Oğuzun namuslu,qeryrətli qızı ana iki insani keyfiyyəti –oğluna olan məhəbbəti və ərinə olan sədaqəti qoruyaraq oğuz elinin məhəbbət-sədaqət simvoluna çevrilir

Elə həmin boyda Qazan xan Qaraca Çobanla öz ailəsini kafirdən xilas etməyə gedərkən qızıl tağlı evlərinin,qiymətli xəzinəsinin yağıya qalmasına, qırx incə belli qızla Burla xatunun, qırx igidlə oğlu Uruzun düşmənin qulu, əsiri olmasına razıdır,ancaq qoca anasının kafirin əlində olmasına razılıq vermir. Eposda anaya məhəbbət hissi hər şeydən uca tutulur.

Qazan xan deyir:

Mərə Şökli Məlik!

...Qarıcıq ananı gətürüb durursan,

Mərə kafir, ananı vergil mana,

*Savaşmadan, uruşmadan qayıd-
yım-geri dönəyim, gedəyim, bəllü
bilgil!(1, 47).*

Beləliklə, boyda Oğuzun ləyaqəti, namusu qorunur, oğuzların istər kişi, istərsə də qadının namus, şərəf yolunda ölümə belə hazır olduqları təsvir olunur.

Üçüncü - “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Beyrəyin nişanlısı Banuçiçək öz sevgilisi ilə at çapır, ox atır, güləşir, Beyrəyi sınaqlardan çıxarandan sonra ona könül verir.

Banıçiçək aydır: “Gəl, imdi sənünlə ava çıxalım. Əgər sənin atun mənim atum keçərsə, onun atını dəxi keçərsən. Həm sənünlə ox atalım. Məni keçərsən, anı dəxi keçərsən və həm səninlə gürəşəlim. Məni basarsan, anı dəxi basırsan”. Beyrək aydır: “Xoş, imdi atlanın!” İkisi atlandılar, meydana çıxdılar. At dəpdilər. Beyrək atı qızın atını keçdi. Ox atdılar. Beyrək qızın oqun yardı.

Qız aydır: “Mərə yigit, mənim atımı kimsə keçdügi yoq. Oxımı kimsə yardığı yoq. İmdi gəl, sənünlə gürəş turalım!” - dedi. Həman Beyrək atdan endi. Qarvaşdılar. İki pəhləvan olub, bir-birinə sarmaşdılar. Beyrək götürər qızı yerə urmaq istər, qız götürər Beyrəgi yerə urmaq istər. Beyrək bunladı. Adır: “Bu qıza basılacaq olursam, Qalın Oğuz içində başuma qaxınc, yüzimə toxınc edərlər”. Qız aydır: “Yigit, Baybicanın qızı Banuçiçək mənəm!”-dedi (1,57).

Beyrəyin və atası Baybörənin oğuz qızlarına münasibəti bir daha təsdiq edir ki, oğuz qadınları adi evdar qadın deyil. Onlar “Ov ovlayan, quş quşlayan, sağasola qoşa yay çəkən” oğuz qadınlarıdır.

Beyrəklə atası Baybörə arasındakı dialoq dediklərimizi bir daha sübut edir.

Beyrək deyir:

- Ata, mənə bir qız alıb ver ki, mən yerdən durmamış o durmuş olsun! Mən qaçaraq atıma minməmiş o, minmiş olsun! Mən döyüşə getməmiş o mənə baş gətirsin!

Atası deyir:

-Oğul, sən qız yox, özünə bir yoldaş-silahdaş istəyirsən.

Dördüncü boyda-"Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"unda Burla xatunun oğlunu və ərinə xilas etməsindən, igidliyindən danışılır.

Qazan xan kef məclisi qurdu. Doxsan dəstə gənc oğuz məclisə toplaşmışdı, doqquz qara gözlü, hörmə saçlı, əlləri biləyindən xınalı, barmaqları naxışlı, boğazları bir qarış kafir qızları al şərabı qızıl qədəhlə Qalın Oğuz bəylərinə paylayırdılar. Ulaş oğlu Salur Qazan şərab içib xumarlanmışdı. Qazan xan sağına baxdı, qəh-qəh çəkib güldü. Soluna baxdı, çox sevindi. Qarşısında oğlunu görüb ağladı. Uruzun atasının bu işindən xoşu gəlmədi. Uruz dedi:

Ünüm anla mənim, sözüm dinlə, ağam Qazan,

Sağına baqdın, qaş-qaş güldün..!

Soluna baqdın, çox sevindin.

Qarşına baqdın, bəni gürdün, ağladın.

Səbəb nədir, degil mana,

Qara başım qurban olsun, babam, sana! (1, 78).

Qazan bəy qızardı və oğlunun üzünə baxıb dedi ki, ey oğul, sağ tərəfə baxanda qardaşım Qaragünəni gördüm –baş kəsib, qan töküüb, sol tərəfə baxanda dayım Aruzu gördüm- baş kəsib, qan töküüb, mükafat alıblar, ad qazanıblar. Qarşıma baxanda səni gördüm, on altı yaşın olub

indiyə kimi nə yay çəkmisən, nə ox atmısən, nə baş kəsmisən, nə qan tökmüsən, nə də Oğuz yurdunda bir mükafat almısən. Bu mənim üçün ağır dərddir. Sabahki gün mən ölüb gedəndə Oğuz eli taxt-tacımı sənə verməyəcək.

Atasının bu sözü Uruza bərk təsir etdi. Uruz dedi :

"Hünəri oğul atadanmı görər, öyrənər, yoxsa atalar oğuldan? Sən məni götürüb nə vaxt düşmən sərhədinə apardın, qılınc çalıb baş kəsdin? Mən səndən nə gördüm, nə öyrənim?"

Qazan xan dedi ki, bəylər, oğlum düz deyir, siz yeyin-için, mən oğlumu götürüb ova çıxacağam. Ox atdığım yerləri, qılınc çalıb baş kəsdiyim yerləri ona göstərəcəm, kafir sərhədində Cızıqlara, Ağlağana, Göycə dağa aparacağam (3, 14).

Qazan oğlunu götürüb uca dağlar üzərinə ova çıxdı. Ov ovladı, quş vurdu, sığın-keyik yıxdı. Hündür və gözəl göy çəmənlikdə çadır qurdu. Bəylər bir neçə gün yeyib-içdi. Kafirin casusu bunları görüb təkura çatdırdı ki, albanların başçısı Qazan öz oğlu ilə sərxoş olub yatıb.

On altı min qara donlu kafir Qazanın üzərinə irəlilədi. Qazan xan döyüşə hazırlaşdı və oğluna dedi ki, sən yaman yerdə mənə buxov oldun. Mən düşmənlə təkbaşına vuruşmaq istəyirdim. Uruz isə atasına etiraz etdi. O, bədəvi atını, uzaq vuran sür nizəsini, iti polad qılıncını bu gün üçün saxladığını, murdar dinli kafirin başının kəsiləcəyi günün olduğunu dedi. Qazan xan isə ona məsləhət verir ki, sən dağ başına çıx, həm mənim necə döyüşdüyümə, necə qılınc çəkməyimə bax, öyrən, həm də göz olub pusquda dur. O zamanlar oğul, ata sözünü iki eləməzdi, əgər iki eləsəydi, o cür oğul-

lu qəbul etməzdilər. Uruz atasının sözünü sındırmadı, yoldaşlarını da götürüb uca dağların başına çıxdı. O, dağ başından atasının döyüşünə baxdı və cuşə gəldi.

Uruz döyüşə atıldı. O, kafirin sağ cinahına at sürdü, sağlı-sollu düşməni məhv elədi. Azğın dinli kafir əldən düşüb ox atmağa başladı. Qaçanlardan biri Uruzun atını oxla vurdu. At yıxıldı. Kafirlər sağdan-soldan Uruza hücum etdilər, qırx yoldaşını həlak etdilər. Oğlanın üstünə düşüb tutdular. Qollarını bağladılar, ağ boynuna qıl örkən bağlayıb üzünü üstə sürüdülər, ağ ətindən qan çıxınca döydülər. Uruz dustaq oldu. Qazan xəbər tutmadı, elə bildi ki, düşmən basılıb. Atın yüyənini döndərərək geri qayıtdı. Oğlunu qoyduğu yerdə tapa bilmədi. Bəylərdən oğlunu soruşdu. Bəylər dedi:

“Oğlun quşürəkli oldu, qaçıb atasının yanına getdi”. Qazan xanın oğlunun döyüş meydanında onu qoyub qaçmasından xoşu gəlmədi. Həqiqəti bilməyən ata oğlunu öldürmək qərarına gəldi. Evi nə gəldi.

Xan qızı Boyu uzun Burla xatun Qazanın gəldiyini eşitdi. Xan qızı gördü ki, Qazan tək gəlir. O cəld yerindən durdu, onun qarşısına gəlib üzünə baxdı, sağ-soluna göz gəzdirdi, oğlu Uruzu görmədi. Qara bağı sarsıldı, ürəyi yerindən oynadı, qara gözləri qan-yaşla doldu. Qazana dedi:

İki vardın, bir gəlürsən, yavrim qanı?

Qaranu dündə bulduğum oğlum qanı?

Bir bəgüm görünməz, bağrım yanar (1, 85).

Bu misralarda Burla xatunun oğlunun yoxluğundan narahat olduğunu, atasının oğluna dərin məhəbbətini görürük.

Ana deyir: “Qarğı nizə oynadanlar getdi, gəldi, qızıl nizə oynadana yarəb, nə oldu? Qaracıq ata minənlər getdi, gəldi, bədəvi atlı bir oğula nə oldu? Qazan, oğlumdan xəbər verməsən sənə yana-yana qarğayaram!”

Sonrakı misralarda ana ağlayaraq öz arzularını dilə gətirir: “Qazlıq atıma minib Oğuz elini arayıb oğluma bir ala gözlü gəlin gətirim, qara yerdə ağ otaqlı çadırlar qurdurum, oğlumun həvəslə bəy otağına keçirim, muradıma, arzuma çatım deyirdim.

Dərdli başımın qarğışı tutsun səni, Qazan!”

Burla xatun belə dedikdə Qazanın ağı başından çıxdı, ürəyi yerindən oynadı. Qaranlıq çökmüş gözləri qan-yaşla doldu və dedi: “Əzizim, onun yerini bilsəydim, səndənmi soruşardım? Qorxma, o ovdadır, ovda qalan oğul üçün qəmlənmə! Mənə yeddi gün möhlət ver! Yerdə isə oğlunu yerdən çıxarım, göydə isə, göydən endirim. Tapa bildim, tapdım. Tapmasam, Tanrı verdi, Tanrı da aldı, neyləyək?”

Qazan xan oğlunu axtarmağa gedir. O yerə gəldi ki, oğluna qara yapıncı geydirmişdilər, eşikdə, qapı ağzında quru yerə qoymuşdular, girən ayaqlayır, çıxan ayaqlayırdı. Uruzun belə quru yerə atıldığı vaxtda Qazan xan yetişdi. Kafirlər Qazanın gəldiyini görüb təşvişə düşdülər. Uruz başını qaldıraraq soruşdu ki, nə olub? Kafir dedi: “Atan gəlib, tutmaq istəyirik”. Kafirlər Uruza aman verdilər ki, atası ilə danışsın. Uruz atasının onu azad etməsi üçün döyüşməsinə mane olmaq istəyir, lakin onun əsir götürülərək öldürülməsindən qorxur. Ən yaxşısı evə dönüb anasına kafirin əlində olduğunu xəbər verməkdir. Atasının ölməyindənsə, taleyinə razıdır.

Aralarındakı danışdıqlar ata-oğul sevgisinin ən dərin hisslərlə təzahür edərək uzun müddət davam edir.

Sonda kafirlərin təkbaşına hücumuna uğrayan Qazan xan yaralanaraq yerə yıxılır.

Boyu uzun Burla xatun oğlunu andıqca qərarı qalmadı. Qırx incə belli qız-oğlanla Qara aygırını çəkdirib mindi. Oğlunun, ərinin ardınca getdi. "Çal qılıncım, yetdim, Qazan!"-deyə ərinin köməyinə çatdı...

Bu zaman oğuz igidləri bir-bir yetişdi. Acığı tutanda qara daşı kül eyləyən Qazanın qardaşı Qaragünə, Dərbənddəki dəmir qapını alan, Qazan kimi pəhləvanı bir savaşa üç dəfə atından yıxan Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz, altmış min kafirə qan qusduran Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin, Qalın Oğuzun sevimlisi, Qazan bəyin dostu-silahdaşı Boz aygırlı Beyrək, çaya baxsa, qılınc çalan, qaraquş ərdəmli, qurama qurşaqılı, qulağı qızıl küpəli Qazlıq qoca oğlu Yeynək bəy, Dəli Dondaz, doqquz tayfanın başçısı Aruz, minbaşı Bügdüz, Düyər və saydıqca tükənməyən Oğuz bəyləri "Çal qılıncını, ağam Qazan, çatdıq!"-dedilər.

Boyu uzun Burla xatun Oğuz bəylərindən heç də geri qalmadı, düşmənin qara bayrağını qılıncı ilə vurub yerə saldı. Təkur basıldı, qalan düşmənlər qaçdılar. On beş min kafirdən kimi qırıldı, kimisi tutuldu.

Burla xatun Qazan xanı və oğlu Uruzu düşməndən xilas etdi. Ana, ata və oğul qucaqlaşdı və görüşdülər.

Dədə Qorqud gəlib qopuz çaldı, oxudu və xeyir-dua verdi.

Beşinci boyda- "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul Boyu"nda Dəli Domrul gözəl bir igidin Allahın buyruğu ilə Əzrayıl

tərəfindən canının alındığını eşidir, ona qarşı çıxır və deyir: "Əzrayıl nə kişidir ki, adamın canını alsın. Ya qadir Allah, birliyin, varlığın xatirinə Əzrayılı mənim gözümə göstər, onunla vuruşum, gülüşüm, döyüşüm, igidlərin canı qurtarsın".

Allah-Taalaya Domrulun sözü xəş gəlmədi və dedi: "Bir dəli axmaq mənim birliyimi tanımır, köməyimə-kərəmimə şükür eləmir. "Allah əmr edir ki, Əzrayıl gedib o dəlinin canını alsın. Dəli Domrul Əzrayılla "döyüşdə" məğlub olur və ona yalvarır. Əzrayıl ona yox, Allaha yalvarmağı Domrula deyir.

Dəli Domrul aydır:

Daim duran cəbar Tanrı,

Baqi qalan səttar Tanrı,

Mənim canımı alur olsan,

Sən alğil!

Əzrayılə almağa qomağil (1,98).

Dəli Domrulun sözü Allaha xəş gəldi və Əzrayıla dedi ki, bu dəli mənim birliyimə şükür etdiyi üçün onun canı əvəzinə can tap. Əzrayıl Allahın əmrini Dəli Domrula çatdırır. Dəli Domrul Əzrayıla deyir ki, canı necə tapım? Bir qoca atam, bir qarı anam var, gəl gedək, ikisindən biri, bəlkə, canını verdi, al, mənim canım qalsın.

Dəli Domrul atasının yanına gəldi. Allahın "şərtini" ona söylədi. Ata tövlə-tövlə şah atlarını, qatar-qatar dəvələrini, qızıl-gümüşünü –var-dövlətini Əzrayıla verməyə hazır olduğunu, ancaq dünyanın şirin, canın əziz olduğunu dedi və oğlunu anasının yanına göndərdi. Dəli Domrulun atasından ümidi üzüldü və anasının yanına gəldi.

Dedi:

Babamdan can dilədim, amma vermədi.

Səndən can dilərəm, ana,

*Canın mana verərmisən?
Yaman yerə varmışsan, vara bilmən.
Dünya şirin, can əziz!
Canımı qiya bilmən, bəllü bilgil!*

(1,100)

Ana da canını oğluna vermədi. Dəli Domrul Əzrayıldan aman istəyir.

Əzrayıl deyir ki, qoca atanın, ananın yanına getdin heç biri canını vermədi, daha kim verəcək?

Dəli Domrul deyir: “Yad qızı arvadım var, ondan iki oğlum var, əmanətim var, onlara tapşırım, ondan sonra canımı alarsan”.

*O, arvadının yanına getdi və dedi:
...İki oğlancığı öksüz qomağil!*

Arvad dedi:

Sənin ol müxənnət anan-baban

Bir canda nə var ki, sana qiymamış-lar?

*Ərş tanığ olsun, kürsi tanığ olsun,
Yer tanığ olsun, gög tanığ olsun,
Qadir Tanrı tanığ olsun,*

Mənim canım sənin canına qurban olsun,-dedi (1,102).

Əzrayıl razılaşdı, qadının canını almaq istədi. Dəli Domrul arvadına qiya bilmədi və Allaha yalvardı ki, ikimizin canını birgə al. Dəli Domrulun sözü Allaha xoş gəldi. Əzrayıla əmr etdi ki, Domrulun ata-anasının canını alsın. Dəli Domrula və arvadına yüz qırx il ömür verdi.

Bu boyda Dəli Domrulun arvadının ərinə sədaqətini, məhəbbətini görürük. Domrulun anası, atası oğlu üçün canını qiymadığı halda, yad qızı –arvadı iki övladını anasız qoymağa, ərinin yaşaması naminə ölümünə razılıq verir.

Altıncı boyda-“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda Qanturalının sevgi-lisi Selcan xanımın igidliyindən danışılır.

Boyun başlanğıcında Qanturalı evlənmək istədiyini atasına bildirir. O, atasına deyir: “Mənə elə qız al ki, mən yerimdən durmamış o durmuş olsun, mən ata minməmiş o minmiş olsun, mən qanlı kafir elinə getməmiş o gedib mənə baş gətirmiş olsun! “Atası oğluna deyir ki, sən qız istəmirsən, bir cəsur pəhləvan istəyirsən.

Trabzon Təkurunun Selcan adlı bir gözəl- göyçək qızı var idi. O qızı almaq üçün üç heyvan saxlanılırdı. Atası vəd etmişdi ki, hər kim o üç heyvanı-aslanı, buğanı, buğranı basıb gəlsə, öldürsə, qızı ona verəcəyəm, öldürməsə, onun başını kəsdirəcəyəm (3, 340).

Beləliklə, otuz iki kafir bəyinin oğlanlarının başını kəsdirib qala bürcündən asdırmışdı...

Qanlı Qoca oğlunun istədiyini qızı tapdı və onun atasının şərtini oğluna xəbər verdi. Qanturalı qızın atasının şərtini yerinə yetirdi və qızla evləndi. Ozan gəldi, hava çaldı və qızı götürüb oğuz elinə qayıtdı. Yeddi gün yeddi gecə gedib oğuz yurdunun sərhədinə çatdılar.

O zamanlar oğuz igidlərinə nə bəla gəlirdisə, yuxudan gəlirdi. Qanturalının yuxusu gəldi, yatdı. O, yatarkən qız fikirləşdi ki, mənim aşıqlarım çoxdur, birdən xəlvətcə gəlib igidimi öldürərlər. Ona görə də Qanturalının atını gizlicə yəhərlədi. Özü də altdan yaraqlanıb üstədən geyindi.

Selcanın atası qızı verdiyinə peşman olmuşdu. Odur ki, altı yüz kafir toplayıb qızını geri almağa getdi.

Selcan xanım düşmənin gəldiyini ona xəbər verdi. Qanturalı gördü ki, gəlin at üzərindədir, geyinmiş, süngüsü də əlində. O, qara donlu kafirin üstünə at sürdü, irəli getdi. Selcan xanım atını çapıb Qanturalının önünə keçdi...

Selcan xanım at çapdı, qıranı qırdı, qaçanı qovmadı, təslim olanı öldürmədi. Elə bildi ki, düşmən basıldı. O, qılıncının qəbzəsi qanlı çadıra gəldi, Qanturalını görə bilmədi...

Bir yüsək yerə çıxdı. Gördü ki, bir dərənin içində toz gah yığılır, gah da dağılır. Oraya gəldi, gördü ki, Qanturalının göz qapağı sıyrılmış, üzünü qan bürümüş, axmaqda olan qanını silir. Kafirlər qılınc siyirib üstünə toplaşır, o isə düşmənləri qabağına qatıb qovur.

Selcan xanım vəziyyəti belə gördükdə ürəyinə od düşdü. Kafirlərin üstünə at çapdı.

Selcan xanım dedi:

Yigidim, bəg yigidim!

Bu yağının bir ucın mana,,
bir ucın sana! (1,115).

Qanturalı bildi ki, düşməni basıb-dağıdan Selcan xanımdır. Bir tərəfdən də özü qoşuna girib qılınc şəkdi. Kafirin başını kəsdi.

Selcan xanımın“ bu düşmənin bir ucu mənim, bir ucu sənin “kəlməsi onun öz igidliyi ilə Qanturalıdan və digər oğuz bəylərindən heç də geri qalmadığını bir daha sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Selcan xanım bu igidliyi ilə öyünmür. Kişi adını həmişə uca tutur, onunla fəxr edir.

Selcan xanım deyir:

*Bəy yigit, ögünərsə, ər ögünsün-
aslandır!*

Ögünməklilik övrətlərə böhtandır.

Ögünməklə övrət ər olmaz (1,116).

Onuncu- “Uşun Qoca oğlu Səyrək boyu”nda Səyrək əsirlikdə olan qardaşının dalınca gedərkən yenicə toy edib, gəlin gətirdiyi sevgilisinə deyir ki, mənə bir il, iki il, üç il gözlə, əgər gəlməsəm, könlün kimi sevir sə, ona ərə get. Səyrəyin sevgilisi isə ona belə cavab verir:

*Ərkəg sinəgi üzərimə qondur-
mayam.*

*Murad ver, murad al, andan get,
yigidim!-dedi (1,149).*

Mahiyyətə bu yalnız bir fərdə aid şəxsi sədaqət və vəfa deyil, oğuz qadınlarına xas olan ümumi etnik xüsusiyyətdir.

Ömürlərinin sonuna qədər ailəsinə sədaqətli, vəfalı olmaq, qılıncı kimi kəskin dilli olmaq Oğuz elində hər qız üçün, qadın üçün həyatı qanundur.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda təsvir olunan qadın surətləri torpağına-vətəninə, ailəsinə, milli-mənəvi dəyərlərinə bağlı olan, Oğuz elinin ləyaqət və şərəfini uca tutan qızlar, qadınlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004.*

2. *Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı: Öndər, 2004.*

3. *Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Öndər, Bakı, 2004.*

ƏLIAĞA KÜRÇAYLININ “QARANQUŞ” ŞEİRİNİN MƏZMUNU ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİNDƏ YENİ TEKNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Elnur ƏLİYEV,

Salyan rayonundakı Yenikənd kənd tam orta məktəbin müəllimi

Orta ümumtəhsil məktəblərinin VII siniflərində dərslər beş ildən artıqdır ki, kurikulum əsasında hazırlanmış dərslərlə aparılır. Həmin sinifdə istifadə olunan “Ədəbiyyat” dərsləri ilə işləmək həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün maraqlıdır. Dərslərə daxil edilmiş əsərlər, sual və tapşırıqların məzmunu, müəllim üçün metodik vəsaitdəki tövsiyələr işimizi səmərəli təşkil etməyə imkan verir. Şagirdlərin həmin dərslərdə maraqla oxuduqları nümunələrdən biri Əliağa Kürçaylının “Qaranquş” şeiridir. Müəllim

üçün metodik vəsaitdə həmin əsərin üç dərslər saatında öyrədilməsi məqsəduyğun sayılmışdır. Birinci və ikinci dərslər saatları əsərin məzmununun öyrənilməsinə, üçüncü dərslər saati isə təhlilə həsr edilir. Bu yazıda əsərin məzmununa həsr edilmiş birinci dərslərdə apardığım işin səciyyəvi məqamlarını oxucuların diqqətinə çatdırmağı vacib hesab edirəm.

Dərslərdə aşağıdakı məzmun standartlarının reallaşdırılması mümkün və faydalıdır:

Standartlar	Təlim nəticələri
1.1.1. Heca vəznli şeirlərdə və süjetli bədii nümunələrdə (dastan, hekayə, mənzum hekayə) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır.	Şeirdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırır.
1.1.5. Heca vəznli şeirlərdə, süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini (epitet, təşbeh, mübaligə, bədii sual, təkrir, litota) müəyyənləşdirir.	Şeirdə bədii təsvir vasitələrini müəyyənləşdirir.
2.1.1. Öyrəndiyi yeni sözlərdən bədii nümunələrlə bağlı müzakirələrdə və müxtəlif ünsiyyət məqamlarında istifadə edir.	Yeni sözlərdən müzakirə və müsahibələrdə istifadə edir.
2.1.2. Bədii nümunələrlə bağlı fikirlərini məndən nümunələr gətirməklə şərh edir.	Fikirlərini şeirdən nümunələr göstərməklə şərh edir.

Fənlərarası inteqrasiya: Az.d. 2.1.1., 2.1.2., Biol. 4.2.1.

Strategiyalar: metodlar, iş formaları: Müsahibə, müzakirə, təqdimat, kiçik qruplarda iş.

Resurslar: Dərslik, əsərin məzmununa uyğun şəkillər, lüğətlər, [http://az.wikipedia.org/wiki/Əliağa Kürçaylı](http://az.wikipedia.org/wiki/Əliağa_Kürçaylı).

Qiymətləndirmə üsul və vasitələri: Müsahibə (müəllimin diaqnostik qeydiyyat vərəqi), oxu (mətn), şifahi sual-cavab (şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi), tapşırıqvermə (tapşırıq).

Dərsin gedişi

Ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsini fərqli yollarla (təqdimatların dinlənilməsi, müzakirə, müsahibə və s.) müəyyənləşdirməyə çalışıram. Bu məqamda çoxlu sayda təqdimatın dinlənilməsini məqsədəuyğun saymıram. Bir neçə təqdimatı dinləyən şagirdlər onlara münasibət bildirir, müzakirə aparırlar. Ev tapşırığı kimi Bayram Həsənovun “İki bala” hekayəsindən bir parçanın ifadəli oxusuna hazırlanmış, ifaçılıq vəzifəsini – dinləyicilərə nə çatdıracaqlarını aydınlaşdırmış şagirdlər hər cümlənin oxusunda səslərinin aldığı çalarları dəftərlərində (mətnin kənarında) yazmaqla yanaşı, fasilələrin yerini, səsin ucalığını, sürətini və s. müəyyənləşdirib şərti işarələrlə göstərmişlər.

Motivasiya, problemin qoyuluşu.

Bu, müxtəlif variantlarda həyata keçirilə bilər. Mən bu məqsədlə dərslikdəki “Dü-

şünün” başlıqlı sualı xatırladıram: *Təbiət, quşlar və heyvanlar haqqında bədii əsərlərdən öyrəndikləriniz digər fənlərdən mənimsədiyiniz biliklərdən fərqlənirmi?*

Şagirdlərlə aparılan yığcam müsahibə, rəy mübadiləsi tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

Tədqiqat sualı: *Quşlara həsr etdiyi şeirdə müəllif diqqəti, sizcə, daha çox nəyə cəlb edir?*

Şagirdlərin fərziyyələri dinlənilir və qeyd olunur.

Tədqiqatın aparılması. Əsərin oxusu üzrə işi (fərdi səssiz oxunu, səslə oxunun dinlənilməsini və s.) təşkil edirəm. Oxunun səmərəliliyinə nail olmaq üçün aşağıdakı faydalı fikri şagirdlərin nəzərinə çatdırıram:

Öyrənəcəyiniz şeir sizə tanış mövzuda yazılıb. Onda daha qabarıq ifadə olunmuş fikirləri oxuda aydınlaşdırmağa çalışın. Eləcə də şeirdə sizə yaxın olan hisslərin və fikirlərin üzərində düşünün. Bu yaxınlığın səbəbini müəyyənləşdirməyə çalışın.

Mətn fərdi qaydada oxunduqdan sonra şagirdlər cütlük şəklində tapşırıq üzrə (mənası aydın olmayan sözlərin izahı, bədii təsvir vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi) fikir mübadiləsi aparırlar.

Tədqiqat aparmaq üçün **Rəqəm -ləri saymaqla** qruplara bölmə üsulunu tətbiq etməklə 5 kiçik qrup (hər qrupa iki bənd üzərində işləməklə) yaradır, hər bir qrupa iş vərəqi verir, işin icrasına ayrılan vaxtı lövhədə qeyd edir və ehtiyac yaranan məqamlarda şagirdlərə istiqamətləndirici suallarla kömək edirəm.

İş vərəqi № 1

Aşağıdakı parçanı diqqətlə oxuyun və tapşırığı yerinə yetirin.

*Görürəm, yaz yağışı
Yağır hiddətlə yenə.
İldırımlar şaxıyır
Göydə dəhşətlə yenə.
Söykənib pəncərəyə
Baxıram hər yana mən.
Yenə yollar kəsilib,
Nə gələn var, nə gedən.*

Tapşırıq

1. Oxuduğunuz parçada yaz yağışı necə təsvir olunub?
2. Bu misralarda sizə tanış olan hiss, fikir varmı? Varsa, izah edin.
3. Hansı sözlər, ifadələr sizin üçün yeni və maraqlı oldu, onlardan hansılarını nitqinizdə işlətməyə çalışacaqsınız?

İş vərəqi № 2

Aşağıdakı parçanı diqqətlə oxuyun və tapşırığı yerinə yetirin.

*Göydə karvan çəkərək
Sıx buludlar dolanır.
Hərə bir yer taparaq
Sığıb daldalanır.*

*Belə leysanda fəqət
Bir qaranquş görürəm.
Yağış altında onu
Qanad açmış görürəm.*

Tapşırıq

1. Bu parçada diqqətinizi daha çox

çəkən nə oldu? Səbəbini izah edin.

2. Parçada sizə tanış olan fikir, hiss varmı? İzah edin.

3. Oxuduğunuz parçanın məzmununa uyğun şəkil çəkin. Nə üçün məhz bu vəziyyəti əks etdirdiyinizin səbəbini aydınlaşdırın.

İş vərəqi № 3

Aşağıdakı parçanı diqqətlə oxuyun və tapşırığı yerinə yetirin.

*Bədəninədən su damır,
İslanıbdır o tamam,
Düzü, heyran kəsilib
Ona baxdıqca adam.*

*Nə əsən güclü külək,
Nə yağan güclü yağış
O zərif quşcuğazı
Bircə an saxlamamış.*

Tapşırıq

1. Bu parçada diqqətinizi daha çox cəlb edən nə oldu?
2. Qaranquş haqqında deyilmiş fikirlərdən hansı, sizcə, daha təsirlidir?
3. Parçadakı hansı fikir sizin üçün yeni və daha maraqlı oldu? Fikrinizi əsaslandırın.

İş vərəqi № 4

Aşağıdakı parçanı diqqətlə oxuyun və tapşırığı yerinə yetirin.

*Elə bil lap bu saat
Gəlsə qış, yağsa da qar,
O dayanmaz, yenə də,
Daha sürətlə uçar.*

*Alaraq dimdiyinə
Quşcuğaz yem aparır.
Bax, bununçün havanı
İldırımək o yarar.*

Tapşırıq

1. Bu parçada diqqətinizi daha çox cəlb edən nə oldu?
2. Qaranquşun yağışlı havada uçmasına səbəb nədir?
3. Bu parçada hansı təsvir vasitəsi işlənilib? Fikrinizi əsaslandırın.

İş vərəqi № 5

*Aşağıdakı parçanı diqqətlə oxuyun
və tapşırığı yerinə yetirin.*

*İndi yəqin yolunu
Gözləyir ağ balalar.
Dözməyir qəlbi onun,
Körpələr ac qalalar.*

*Baxıram, yaz yağışı
Yağır hiddətlə yenə.
O qaranquşsa uçur
Göydə sürətlə yenə...*

Tapşırıq

1. Bu parçada diqqətinizi daha çox cəlb edən nə oldu?
2. Buradakı hansı fikri daha təsirli sayırsınız? Səbəbini izah edin.
3. Qaranquşla bağlı hansı fikir daha qabarıq ifadə olunub?
Tapşırıqları icra edən qrupların işini diqqətlə müşahidə edir, hər bir şagirdin ümumi işə töhfə verməsinə səy göstə -

rirəm. Bunun üçün qrupdaxili vəzifə bölgüsünə məqsədəuyğun şəkildə nəzarət edirəm. Şagirdləri bu mərhələdə müəllimin bələdçilik bacarığı kimi qiymətləndirilən fərqli metod və priyomlardan istifadəyə istiqamətləndirirəm.

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi. Hər qrup tapşırığın icrasında əldə etdiyi nəticəni təqdim edir. Təqdimatların diqqətlə dinlənilməsinə təmin edirəm. Başlıca məqsəd hər qrupun işinin məğzi barədə təsəvvürün qazanılmasıdır. Birtərəfli mülahizələrin, yanlış nəticələrin aradan qaldırılması dərsin növbəti **Nəticə və ümumiləşdirmə** mərhələsində həyata keçirilir. Qruplar bu mərhələdə bir-birinin tapşırığı, eləcə də cavabları ilə əhatəli tanış olmaq imkanı qazanırlar.

Müzakirənin diskussiya səciyyəli olmasına çalışıram. Bu, cavabların dəqiq-ləşdirilməsinə, əsaslandırılmış nəticənin çıxarılmasına səbəb olur. Müzakirənin səmərəliliyini artırmaq üçün tərtib etdiyim, iş vərəqlərində əks olunmuş tapşırıqların tələbləri ilə uzlaşdırdığım istiqamətləndirici suallardan istifadə edirəm.

Müzakirənin uğurla aparılması qazanılmış biliklərin bir tam halında formalaşmasına, sistemə salınmasına imkan verir.

Qiymətləndirmə. Formativ qiymətləndirməni müəyyənləşdirilmiş məqsədəuyğun meyarlar əsasında aparıram.

Qiymətləndirmə meyarları:

Aydınlaşdırma

Müəyyənləşdirmə

Yeni sözlərdən istifadə etmə

Şərhetmə

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Şeirdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkir.	Şeirdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən müəllimin köməyi ilə aydınlaşdırır.	Şeirdə tanış olmayan sözlərin məna uyğun mənasını lüğətlərdən aydınlaşdırmaqda bəzən çətinlik çəkir.	Şeirdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə dəqiq aydınlaşdırır.
Şeirdə bədii təsvir vasitələrini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir.	Şeirdə bədii təsvir vasitələrini suallar verməklə müəyyənləşdirir.	Şeirdə bədii təsvir vasitələrini müəyyənləşdirməkdə bəzən çətinlik çəkir.	Şeirdə bədii təsvir vasitələrini tam əhatə etməklə müəyyənləşdirir.
Yeni sözlərdən müzakirə və müsahibədə istifadə etməkdə çətinlik çəkir.	Müzakirə və müsahibədə yeni sözlərin bir qismindən istifadə edir.	Müzakirə və müsahibədə yeni sözlərdən əsasən istifadə edir.	Müzakirə və müsahibədə yeni sözlərdən məqamında, dolğun istifadə edir.
Şeirdə bağlı fikirlərini mətdən nümunələr gətirməklə şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Şeirdə bağlı fikirlərini müəllimin köməyi ilə mətdən nümunələr gətirməklə şərh edir.	Şeirdə bağlı fikirlərini mətdən bəzi məqamlarda müvafiq nümunələr gətirməklə şərh edir.	Şeirdə bağlı fikirlərini mətdən ardıcıl olaraq müvafiq nümunələr gətirməklə şərh edir.

Dərsin sonunda dərslikdəki "Evdə iş" başlıqlı tapşırığı – "Ölkəmizdə yaşayan nadir quşlar" mövzusu üzrə məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın" evdə yerinə yetirəcəklərini şagirdlərə xatırladım.

MÜTALİƏ ƏN TƏSİRLİ TƏRBIYƏ VASİTƏSİDİR

Şəfəq BAYRAMOVA,
Bakı şəhərindəki 221 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri mütaliə mədəniyyəti məsələsidir. Elektron vasitələrin inkişafı bir çox sahələrdə olduğu kimi, təhsilə də öz təsirini göstərir. İstənilən informasiyanın şüurun fəallığı şəraitində deyil, "barmaqların gücü" ilə əldə edilməsi "barmaqlardan zəkaya olan məsafə"ni getdikcə çoxaldır. Nəticədə ünsiyyət azalır, fəallıq ləngiyir, elmin birmənalı şəkildə tənqid etdiyi "kor-koranə" əzbərləmə artır. Deyilənlər insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əvəzsiz rolu olan mütaliədən, xüsusilə, bədii ədəbiyyata münasibətdən də yan keçməyib. Əslində, hamının işi olan mütaliə ədəbiyyatçıların "inhisarına" düşməkdədir. İlk baxışda bir o qədər də qorxulu görünməməsinə baxmayaraq, mütaliənin azalması, insanlarda bədii ədəbiyyata marağın aşağı düşməsi arzuolunmaz bir ənənənin yaranması deməkdir: Bədii ədəbiyyata marağın azalması, dünyagörüşün məhdudlaşması məntiqi düşüncənin zəifləməsi, həyat hadisələrinin düzgan dərk olunmaması ilə nəticələnir.

Əlbəttə, səbəblər çoxdur. Amma təhsil müəssisələrində, xüsusilə orta məktəblərdə məsələyə münasibətin dəyişdirilməsi, problemin daha ciddi qəbul edilməsi diqqətdən yayına bilməz. Biz, yaşlı nəslin nümayəndələri bədii ədəbiyyata maraqlı tərbiyəsində təhsil aldığımız məktəblərin, burada çalışan müəllimlərin zəhmətini, gördükləri işləri yaxşı xatırlayırıq və bir də məhz buna görə müəllimlərimizə minnətdarlığımızı bildiririk.

Bakı şəhərindəki 221 nömrəli məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi Şəfəq Bayramovanın "Mütaliə ən təsirli tərbiyə vasitəsidir" adlı məqaləsi bu cəhətdən maraqlı doğurur. Məqaləni hörmətli oxucularımıza təqdim edirik.

Bu gün istənilən yaş qrupundakı şagirdlərə mütaliə etmək, kitab oxumaq hava və su kimi vacibdir. Çünki şəxsiyyətin formalaşmasında kitabların rolu danılmazdır. İstər bədii, istərsə də elmi və publisistik mətnlər uşaqların dünyagörüşünü artırır, ətraf aləmi düzgün qavramalarına kömək edir.

İbtidai siniflərin dərsliklərində əsərlərdən parçalara rast gəlirik. Üçüncü siniflərin "Azərbaycan dili" dərsliyindəki "Qavros" dünya ədəbiyyatının şedevrlərindən olan "Səfillər" əsərindən bir parçadır. İstər-istəməz şagird maraqlanır, səfil, küçələrdə ac-yalavac dolanan uşaqların gələcək aqibəti onları düşündürür, əsəri bütövlükdə oxumağa maraq yaranır.

Nə qədər oxusaq, nə qədər mütaliə etsək, yenə də azdır, oxunmamış neçə-neçə kitab qalır. Biz oxuduqlarımızla inkişaf edirik.

V siniflər, demək olar ki, uşaqlıq dövrünü başa vurmuş, lakin tam böyüməmiş, hələ də sinif müəlliminə anası kimi baxan, ondan ayrılmağı rahat qəbul edə bilməyən şagirdlərdir. Yeni mühitə alışmaq, öyrəşmək çox da asan deyil. Məhz kitablardakı mətnlər onların bu vəziyyətini, düşüncələrini müsbətə doğru dəyişə bilər.

Xalq yazıçısı Gülhüseyn Hüseyn oğlunun "Müəllimin arzusu" əsəri bu yaş qrupundakı uşaqlar üçün əla seçimdir. Əsəri oxuyan şagird eyni zamanda Mikayıl Müşfiqin kimliyi ilə maraqlanır, onun əsərlərini oxumaq

istəyir.

Yaş artdıqca, uşaqlar böyüdükcə onların mütaliə həvəsi və mütaliə dairəsi də artır. Yetər ki, buna onları həvəsləndirən müəllimləri, valideynləri olsun.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun çıxışlarından biri yadımdadır. O deyirdi ki, V sinifdə Viktor Hüqonun "Səfillər" romanını oxudum, peşiman oldum. ... Kaş bu əsəri daha əvvəllər oxuyaydım.

Müasir dövrün təəssüfləndirici hallarından biri də gənc nəslin kitablara maraq göstərməmələridir. Doğrudur, bəzən şagirdlər lazımi mətni elektron vasitələrdən oxuyur, müəyyən olan məlumatları əldə edirlər. Lakin kitabdan oxunan məlumatın zövqünü heç bir texnika əvəz edə bilməz. Digər tərəfdən, belə bir meyil özünü göstərəcəkdir ki, şagirdlər elektron vasitələrdən bədii mətnin özünü oxumur, onun barəsində yazılmış məlumatları nəzərdən keçirməklə kifayətlənirlər. Əsərin özü deyil, haqqındakı məlumat heç vaxt arzuolunan keyfiyyətləri, vətənpərvərlik hissini, dostluğu və s. oxucuda formalaşdırma bilməz. Odur ki, biz müəllimlər bu məsələdə diqqətli olmalı, kiçik yaşlardan uşaqlara kitab sevgisi aşılamalıyıq. Problem o vaxt daha yaxşı həll oluna bilər ki, müəllimlər mütaliə ilə bağlı təkcə şagirdləri ilə deyil, onların valideynləri ilə də lazımi iş aparsınlar. Bu vaxt müəllim valideynlərə ayrı-ayrı yaş dövrləri

üçün nəzərdə tutulmuş kitablar barədə, oxu rejiminin yaradılması haqqında faydalı məlumatlar verməlidir. Bundan başqa, müəllim dərs dediyi şagirdlərin valideynlərinə kitab oxumağın əhəmiyyəti, bunun övladlarının yaxşı insanlar kimi formalaşmalarına təsiri kimi məsələlərdən də danışmalıdır.

Şagirdlərdə təklif olunan əsərlə bağlı motivasiya yaratmaq vacibdir. Bu işdə əsərin məzmunu ilə bağlı ilkin, lakin tamamlanmamış məlumatın verilməsi kömək edir: Müəllim əsər haqqında məlumat verir, lakin fikrini hadisələrin ən maraqlı anlarının təsvir olunduğu hissədə saxlayır. Bu, istəməz şagirdə həmin əsəri oxumağa, hadisələrin necə tamamlanmış olduğunu öyrənməyə maraq yaradır. Maraqla oxunan əsər isə həm də tərbiyə vasitəsinə çevrilir. Misallara nəzər salaq:

Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanını oxuyan hər kəs Cahandar ağanın ziddiyyətli düşüncələrini, Zərnigarın iztirablarını, Kürün bədii obraz səviyyəsində göstərilməsini görüb heyran olmaya bilməz. Bu əsər şagirdlərdə azərbaycançılıq, qonağa hörmət, düşməyə nifrət hissi aşılayır.

Dünya ədəbiyyatından görkəmli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun "Gün var əsrə bərabər" əsərindən bir parça olan "Manqurt"u şagirdlərə tədris edirik. Bu parça şagirdlərdə əsərə elə bir böyük maraq yaradır ki, onlar

əsəri tam oxumağa həvəslənirlər. Övladın anasına yad, soyuq münasibəti əsərdə nə qədər tənqid olunursa, şagirdlər bir o qədər Manqurtun halına acıyır, insanlığa sığmayan cəzalarına nifrət edirlər.

Nobel mükafatına layiq görülmüş "Qoca və dəniz" əsəri.... Əsər insanın həyata baxışını formalaşdırır, ona iradəli, dözümlü olmağı öyrədir, təbiətlə insanın mənəvi bağlılığını göstərir. Qocanın dilindəki "İnsan oğlu məğlubiyət üçün doğulmayıb, o ölür, amma məğlub olmaz" fikri öz-özünüdə həm də bir tərbiyə üsuludur desək, yanılmazıq.

Mən kiçik sınaqlar aparmaqla şagirdlərimdə bədii ədəbiyyata, ümumiyyətlə, kitaba marağın necə inkişaf etdiyini öyrənirəm. Bu məqsədlə müəyyən əsərlərlə bağlı işlərin aparılmasından əvvəl keçirdiyim söhbət göstərir ki, onların böyük əksəriyyətinin həmin əsərlər barədə məlumatı yoxdur. Amma əsər haqqında qısa məlumat veriləndən sonra aparılan sorğu isə tamamilə başqa mənzərəni üzə çıxarır. Bir müddətdən sonra sinifdəki şagirdlərin böyük əksəriyyəti haqqında danışılmış əsəri oxuduğunu bildirir.

Mütaliə - ən təsirli tərbiyə vasitəsidir. Mütaliə yüksəlməkdir, mənəvi zənginlikdir, daha çox məlumatla, böyük üstünlüklə öndə olmaqdır. Mütaliə illərlə, əsrlərlə dahilərin bizə təbliğ etdiyi ən gözəl tərbiyə vasitəsi -

dir. Mən yeri gəldikcə şagirdlərimə dünyanın tanınmış şəxsiyyətlərinin bu barədə söylədikləri fikirləri çatdırmaqla, onlarda oxumağa, öyrənməyə maraq tərbiyə edirəm. Həmin fikirlərdən bəzilərini xatırlayıram:

*Elmlə, hünərlə başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.*

(Nizami Gəncəvi)

Yaxşı kitab aysberqə oxşayır, onun daha böyük hissəsi suyun altında gizlənir. (Ernest Heminquey)

Beyin üçün oxumaq bədən üçün idman etmək kimidir. Gələcək nəsillərin təlim-tərbiyəsi biz müəllimlərdən asılıdır. Mütaliyəyə həvəs oymatmaq, yaxşı müəlliflərin əsərlərinin oxunmasına maraq yaratmaq borcumuzdur. Axı yaxşı əsəri oxuduqca yaxşı danışmağı da öyrənirik. Şagirdlərimi Xalid Hüseynin romanlarını oxumağa həvəsləndirirəm. “Çərpələng uçuran”, “Min möhtəşəm günəş”, “Və dağlardan səda gəldi” əsərlərini şagirdlərimin əksəriyyəti oxuyub. Onlar oxuduqları əsərlərlə bağlı təəssüratlarını mənəmlə

bölüşür, birlikdə müzakirə aparırıq. Bütün bunlar həm də yazılı nitq qabiliyyətinin inkişafına kömək edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu yaxınlarda Azərbaycan Dillər Universitetində keçirilmiş tələbə-şagird konfransında, dərs dediyim 10 c sinif şagirdi Lalə Muradovanın, İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında Cahandar ağa surəti” mövzusunda çıxışı maraqla qarşılanmış və fəxri fərmana layiq görülmüşdür.

Ümummillə liderimiz H.Əliyevin bir fikri ilə yazımı yekunlaşdırmaq istəyirəm: “Təhsilimizin məqsədi gənc nəsle, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Hər bir insan gərək, eyni zamanda vətəndaş olsun. Mütləq vətəndaş olsun. Dövlətinə sadıq, millətinə sadıq, ənənələrinə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun”.

Bu müqəddəs vəzifənin yerinə yetirilməsində oxuya maraq tərbiyəsinin, kitaba sevgi hissəsinin yaradılmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Ölüm sevinməsin qoy...

Daha bir dostumuzu soyuq torpağa tapşırıdığ. O qaldı, qəmli karvan - qohumları, dostları, onu tanıyan və sevən digər adamlar ağır addımlarla geri döndü.

Qəbristan bir kənd oldu,

Nədənsə erkən doldu.

Vıran qalsın oranı,

Hər kim getdi, bənd oldu.

Bayatıda belə deyilib: "Vıran qalsın oranı..." Amma bu torpaqda bizim elə əziz insanlarımız uyuyur ki, bayatıda deyiləni qəbul etmək olmur. Axı, bu torpaq bizim üçün qoynunda neçə illərdir tanıdığımız, ünsiyyətdə olduğumuz Məhəmməd Baharlıya yer verib. Ağır da olsa, belədir...

Ömrünü mətbuata, təhsilə həsr etmiş Məhəmməd Baharlı neçə illər qarşınızdakı bu jurnalda- "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi"ndə baş redaktor olub. İşgüzarlığı, peşəkarlığı ilə qısa bir zaman kəsiyində jurnalı həm məzmununa, həm də estetik görünüşünə görə əsaslı şəkildə dəyişə bilib. Bunun nə dərəcədə həqiqət olduğunu bilmək üçün müxtəlif dövrlərdə nəşr olunmuş həmin jurnalın nüsxələrini müqayisə etmək kifayət edər...

Ölümündən az əvvəl telefonda danışmışıq. İnanmaq olmur ki, ünsiyyət yaratmağı bacaran, ətrafda müsbət emosiya yaradan, həyatsevər bir insanla bağlı indi keçmiş zamanda danışmalı oluruq. Yaşının ahıl çağlarında da qaynar həyat keçirməyi sevən, dostları ilə bir yerdə olmağa can atan Məhəmməd Baharlı artıq aramızda yoxdur. A. Qaydarın sözləri yada düşür: "Ölüm həyatdan necə yaxşı ola bilər? Bir var orabura qaçırsan, istədiyini edirsən, bir də var ki, həmişə uzanıb qalırsan!"

M. Baharlı Zəngilanda anadan olub. Məşhur Baharlılar nəslindəndir. İndi düşmənlər tapdığı altında qalamış Baharlıdan danışanda həmişə üzünə bir həsrət işığı yayırdı. Təəssüf, yüz təəssüf, o bir daha doğma yerlərə, iməkləməyi, gəzməyi, danışmağı yazmağı, həyata realist baxmağı öyrəndiyi Baharlıya gedə bilməyəcək. Amma bizdə belə bir inam var ki, nə vaxtsa Baharlıda, Baharlı məktəbində Məhəmməd Baharlıdan söz düşəcək, müəllimlər təhsilin müxtəlif problemləri ilə bağlı yazdığı məqalələrdən, kitablardan istifadə edəcək, şagirdlərinə onun haqqında danışacaqlar. Kim bilir, neçə şagird həmin söhbətlərdə öz həyat yolunu müəyyənləşdirəcək, Məhəmməd kimi jurnalist olmaq qərarına gələcək. İnşallah, arzumuz çin olar tezliklə!

M. Baharlı yaradıcı jurnalist idi. İşinin peşəkəri olub həmişə. Jurnalistlik fəaliyyətinin kiçik bir dövrü istisna olunmaqla həmişə pedaqoji mətbuatda çalışıb. Uzun illər "Azərbaycan məktəbi" jurnalında işləyib. Jurnalda dərc olunmuş yazıları indi də əhəmiyyətini, pedaqoji dəyərini saxlayır. Bu yazılarla üz-üzə qalanda heyərlənməyə bilmərsən: Pedaqoji təhsil almayan bir adam pedaqoji problemləri bu qədər incəliklə necə təhlil edib? "Azərbaycan məktəbi" jurnalından sonra "Azərbaycan müəllimi" qəzetində baş redaktor olub. Onun bu qəzetə redaktorluq etdiyi illərin əvvəlləri ölkəmizin, o cümlədən, təhsilimizin və təhsil mətbuatımızın təlatümlü dövrlərinə düşüb. Əsas ağırlıq isə, əlbəttə, maddiyyatla bağlı olub. Amma Məhəmməd Baharlı bu çətinliyin öhdəsindən bacarıqla gələ bilib. Qısa müddətdə peşəkar bir kollektiv yarada bilib.

Məhəmməd Baharlı tək-cə yaxşı publisist deyildi. Həm də maraqlı şeirlər müəllifi olan kövrək bir şairdi. Onun şeirlərinin bir qismi məhz dostlarının təkidi ilə çap etdiriyi dörd cildliyinin bir cildində öz əksini tapıb. Digər cildlərdə isə elmi-pedaqoji, tarixi əsərləri və nəsr yazıları verilib. Bu əsərlərlə tanışlıq Məhəmmədin necə yaradıcı bir insan olduğunu, həyata baxışlarını, dünyagörüşünü, vətən sevgisini, təhsillə bağlı düşüncələrini, məktəbin idarə olunması məsələlərinə münasibətini qabarıq şəkildə göstərir.

M. Baharlı ölümü ilə ölümü sevinməyə qoymayanlardandır. İnanırıq ki, xatirəsi onu tanıyanların qəlbində uzun illər yaşayacaqdır. Allah rəhmət eləsin!

BAŞ REDAKTOR:

Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:

Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:

Oqtay ABBASOV

Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:

ANAR

Ənvər ABBASOV

Nizami CƏFƏROV

Nurlana ƏLİYEVƏ

Qənirə ƏMİRCANOVA

İsa HƏBİBBƏYLİ

Nizami XUDİYEV

Qəzənfər KAZIMOV

Əsgər QULİYEV

Ünvan: Bakı-10, Dilrə Əliyeva küçəsi, 227

Telefon: 498-55-33

E-mail: mehmed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.

Şerti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır, «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur. Çapa imzalanıb 28.06.2019.

Jurnalə abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.

Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

"Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profilinə uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, flaş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word programında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətndə rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-maile ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktuallıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.